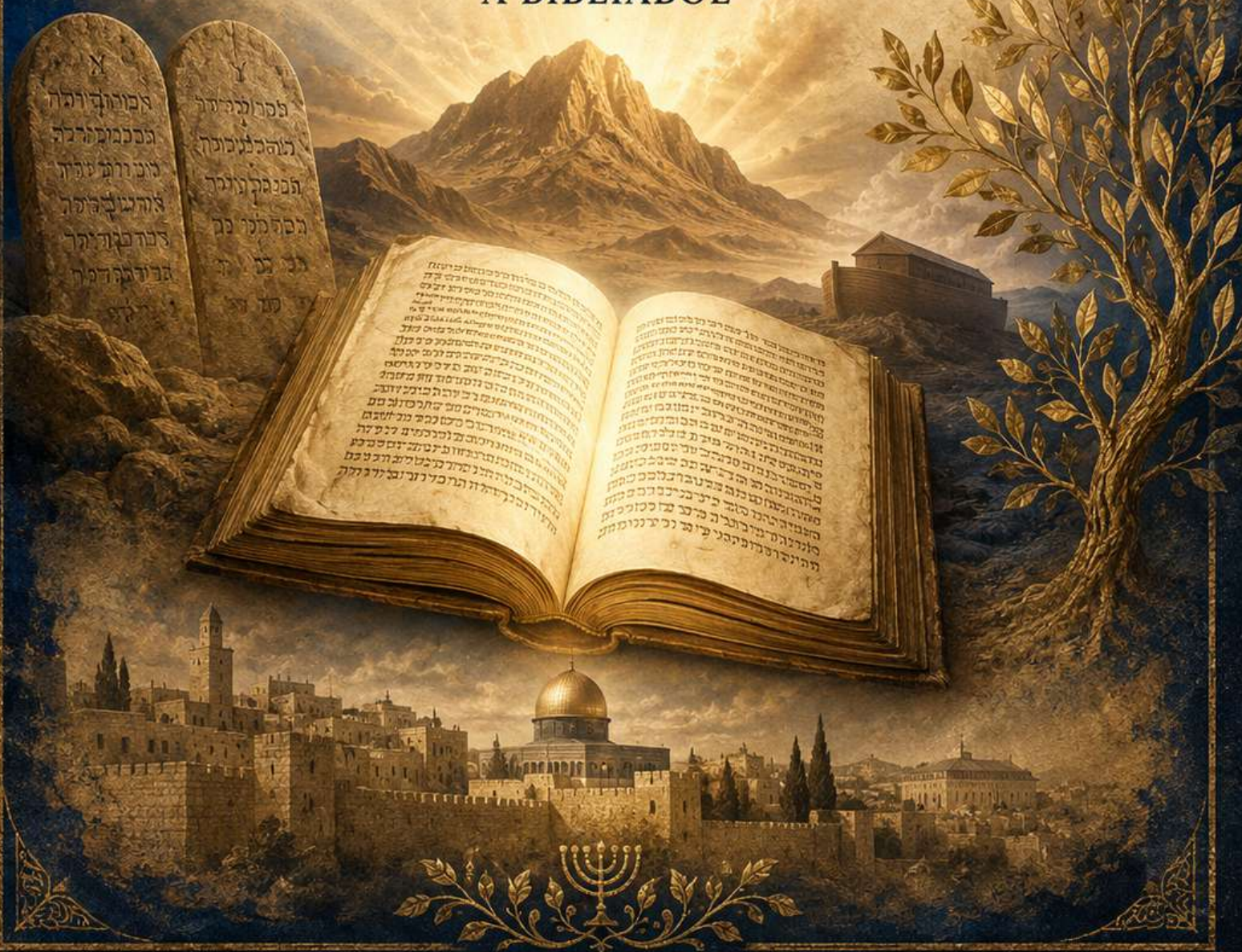

A KÖNYVEK KÖNYVE

TÖRTÉNETEK, HŐSÖK ÉS REJTÉLYEK
A BIBLIÁBÓL

A könyvek könyve

© Háttérgyár, 2026

Minden jog fenntartva.

Kiadó: Háttérgyár

Kiadás éve: 2026

hattergyar.hu

Ez a mű szerzői jogi védelem alatt áll. Részleteinek bármilyen formában való sokszorosítása, terjesztése vagy nyilvánosan elérhetővé tétele a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

HÁTTÉRGYÁR

Tartalom

Előszó	5
A KEZDETEK: MÍTOSZ, EMLÉKEZET ÉS SZÖVETSÉG	8
Egy könyv, amely valójában könyvtár	8
A világ kétszer teremtetik meg	11
A bárka már a Biblia előtt útnak indult	15
Ábrahám családja: ígéret, vándorlás és csalás	18
Mózes, az egyiptomi nevű szabadító	22
A hegy, a tíz szó és az aranyborjú	27
Mit ettek a Biblia emberei?	30
KIRÁLYSÁG, PRÓFÉTÁK ÉS SZÁMÚZETÉS	34
Dávid és Salamon: két király, két legenda	34
A próféta nem jövőmondó	39
A vereségből könyv születik	42
Tekercsek a sivatagban	45
JÉZUS ÉS AZ ÚJ SZÖVETSÉG	50
Négy evangélium, négy Jézus-portré	50
A történetmondó Jézus	54
Mária: a mellékszereplőből ég királynője	57
Pál, a nyugtalan apostol	61
HOGYAN LETT A TÖRTÉNETEKBŐL SZENTÍRÁS?	67
A kánon kapui előtt	67
Jeromos és a latin Biblia	71
A Biblia képekben és tiltások között	74
Wyclif, Hus és Luther: a szöveg kiszabadul	77
Miért nem fogy el a Biblia?	80
Utószó	86

Függelék: Tizenhárom meglepő történet és részlet **88**

1. A tiltott gyümölcs nem alma 88
2. Hágár az, aki nevet ad Istennek 88
3. Jákob nem imádkozik, hanem birkózik 88
4. Cippóra menti meg Mózes 89
5. Bálám számára többet lát a prófétánál 89
6. Jefte fogadalma és lánya 89
7. Míkal kineveti a táncoló királyt 90
8. Abigail megállítja Dávid bosszúját 90
9. Elizeus és a medvék 91
10. Jónás haragszik, mert Isten irgalmas 91
11. A qumráni közösség büntette az elbóbiskolást 91
12. Salome bába kételkedik Mária szüzességében 92
13. Júniából évszázadokra férfi lett 92

Forrás- és módszertani megjegyzés **94**

HÁTTÉRGYÁR

ELŐSZÓ

Kevés olyan könyv van, amelyről szinte mindenki tud valamit, miközben alig akad ember, aki elejétől a végéig elolvasta volna. A Biblia ilyen mű. Ott van a templomokban és a könyvespolcokon, esküt tesznek rá, vitatkoznak róla, idézik politikusok, költők, filozófusok és hétköznapi emberek. Szavai akkor is körülvesznek bennünket, ha már nem ismerjük fel eredetüket. „Tiltott gyümölcsről”, „bűnbakról”, „mannaesőről”, „salamoni döntésről”, „dávidi küzdelemről”, „júdáspénzről” vagy „hétpecsétes titokról” beszélünk, és egy több ezer éves szöveghagyomány képei elevenednek meg a mondatainkban.

A Biblia iránti érdeklődés a modern, szekularizált Európában sem tűnt el. Jó példa erre, hogy a Spiegel Geschichte német történelmi magazin 2014-ben egy teljes számot szentelt a Szentírásnak. Nem hittankönyvet készített, hanem történeti és kultúrtörténeti nyomozást: honnan származnak a történetek, kik írhatták őket, mennyi lehet bennük a történelmi emlék, és mit tett hozzájuk a későbbi értelmezés. A cikkek egyik legnagyobb erénye, hogy a közismert hősök mögött megmutatták a meglepő részleteket is. Mózes neve például valószínűleg egyiptomi eredetű. A bűnbeesés gyümölcsét a Biblia sehol sem nevezi almának. A vízözön története már jóval a héber Biblia előtt ismert volt Mezopotámiában. A qumráni közösségi szabályzat pedig még azt is büntette, ha valaki egy tanácskozáson háromszor

elbóbiskolt.

Ez a könyv az említett anyagból kiindulva önálló, kronologikus elbeszélést alkot. Nem a bibliai könyvek sorrendjét követi mereven, hanem a történetek feltételezett keletkezési idejét, az ókori Közel-Kelet világát és a szövegek utóéletét kapcsolja össze. Az Ószövetség nagy mítoszaitól és hőseitől indulunk, majd eljutunk Jézus koráig, az evangéliumokhoz és Pál apostolhoz, végül pedig ahhoz, hogyan vált a Biblia latin, majd népnyelvű könyvvé. Közben újra meg újra szembesülünk azzal, hogy a Szentírás nem egyetlen szerző egységes műve, hanem évszázadokon át épülő könyvtár.

A „Biblia” szó maga is ezt jelenti: könyvek. Az olvasó nem egy sima, hibátlanra csiszolt történetet tart a kezében, hanem különböző korszakok hangjait. Vannak benne teremtmismítoszok, törvénygyűjtemények, királykrónikák, szerelmi költemények, panaszszóltárok, prófétai látomások, levelek, példázatok és világvégi jelenések. A szövegek olykor vitatkoznak egymással. Ugyanazt az eseményt kétféleképpen mesélik el, ugyanazt a királyt egyszer hősként, másszor bűnősként mutatják be. A modern kutató számára ez nem feltétlenül hiba, hanem nyom: annak jele, hogy több hagyomány, több közösség és több politikai szándék találkozott.

A könyv tehát nem azt akarja eldönteni, igaz-e a Biblia vallási értelemben. A hit kérdésére a történettudomány nem tud végleges választ adni. Azt viszont megmutathatja, hogyan

született meg az a szövegvilág, amely zsidók és keresztények nemzedékeinek adott hazát, törvényt, reményt és nyelvet. Megmutathatja, hogy a bibliai hősök miért egyszerre fenségesek és esendők, miért találunk a szent történetekben féltékenységet, gyilkosságot, csalást, erotikát, háborút és kétséget. És megmutathatja azt is, miért nem lehet a Bibliát egyszerűen félretenni mint egy régi kor emlékét.

I. RÉSZ

A KEZDETEK: MÍTOSZ, EMLÉKEZET ÉS SZÖVETSÉG

1. FEJEZET

Egy könyv, amely valójában könyvtár

A Biblia külsőre lehet egészen kicsi. A Német Bibliatársulat egyik miniatűr kiadása alig nagyobb egy cigarettásdoboznál, mégis belefér az Ó- és az Újszövetség. Az apró betűk, a két hasáb, a fejezet- és versszámok fegyelmezett rendet sugallnak. A tartalom azonban jóval rendezetlenebb, mint a tipográfia. A Biblia története nem úgy kezdődött, hogy valaki leült, megírta az első mondatot, majd az utolsóig folytatta. Évszázadok elbeszélései, törvényei és vitái rakódtak egymásra.

A héber Biblia, a Tanakh három nagy egységből áll. A Tóra, vagyis a Tanítás az öt mózesi könyvet foglalja magában. A Próféták nemcsak látomásos beszédek tartalmazzak, hanem Izrael történetét is Józsuétól a királyságok bukásáig. Az Írások között zsoltárok, bölcsességi művek, novellaszerű történetek és szerelmi költemények találhatók. A keresztény Ószövetség ugyanezt az örökséget más sorrendben és részben más kánonnal vette át. Ehhez járult az Újszövetség: négy evangélium, az Apostolok cselekedetei, apostoli levelek és a Jelenések könyve.

Maga a kánon, vagyis az elfogadott könyvek jegyzéke sem egyik napról a másikra született. Hosszú ideig több szöveg keringett egymás mellett. Egyes közösségek nagy becsben tartottak olyan műveket, amelyek később kimaradtak a Bibliából. Más könyveket sokáig gyanakvással fogadtak, mielőtt mégis helyet kaptak. A Jelenések könyvének látomásai például nem minden korai keresztény vezetőt győztek meg. Az ószövetségi Eszter könyvének pedig a qumráni leletek között egyetlen biztos töredékét sem találták meg.

A hagyomány sokáig azt tanította, hogy a bibliai könyveket azok írták, akiknek a nevét viselik. Mózesnek tulajdonították az öt mózesi könyvet, Dávidnak a zsoltárok nagy részét, Salamonnak a bölcsességi műveket, Máténak és Jánosnak a róluk elnevezett evangéliumokat. A szövegek alaposabb vizsgálata azonban egyre több kérdést vetett fel. Hogyan írhatta le Mózes a saját halálát? Miért nevezi ugyanazt az istenséget az egyik rész Jahvénak, a másik Elohimnak? Miért áll egymás mellett két teremtetéstörténet? Miért olvasható Dávid népszámlálásáról egyszer az, hogy Isten ösztönözte, máskor pedig az, hogy a Sátán?

A 17. századtól kezdve a tudósok mind bátrabban beszéltek különböző forrásokról és szerkesztési rétegekről. A Biblia így nem lett kevésbé érdekes; ellenkezőleg, új mélységet kapott. Egy mondat mögött már nemcsak egy feltételezett szerzőt lehetett keresni, hanem egy egész közösséget: papokat, udvari írnokokat, száműzötteket, prófétai köröket, vitázó gyülekezeteket. A szerkesztők nem pusztán másoltak.

Válogattak, összekötöttek, átértelmeztek, és olykor úgy hagyták egymás mellett az ellentmondó változatokat, mintha fontosabb lett volna a hagyomány teljessége, mint a logikai egység.

Ez a rétegzettség magyarázza a Biblia különös gazdagságát is. A szövegben a világteremtés fenséges képei után hosszú nemzetségtáblák következhetnek; a törvények részletesen szabályozzák az áldozatok rendjét, majd váratlanul egy költői mondat villan fel. A szeretetről és irgalomról szóló tanítások mellett kegyetlen háborúk és bosszúk állnak. A modern olvasó sokszor zavarba jön: hogyan kerülhet egy szent könyvbe ennyi erőszak, testi vágy, családi intrika és politikai propaganda?

A válasz részben az, hogy a Biblia nem steril erkölcsi példatár. Szereplői nem hibátlan szobrok. Ábrahám félelemből másnak adja ki a feleségét. Jákob csalással szerzi meg az áldást. Dávid hős és gyilkos, Salamon bölcs és könyörtelen uralkodó. Péter megtagadja Jézust, Pál pedig heves vitákban sértegeti ellenfeleit. A szövegek éppen azért élnek, mert az emberi természet ellentmondásait nem takarják el teljesen.

A Biblia tele van máig megfejtetlen részletekkel. Nem tudjuk pontosan, mik voltak az „urim és tummim” nevű tárgyak, amelyekkel a papok isteni döntést próbáltak kifürkészni. Talán két különböző színű kő, talán feliratos sorsvető eszköz lehetett. A mózesi törvények említenek „négy lábon járó szárnyas apró állatokat”, amelyek zoológiai meghatározása aligha lehetséges. A szöveg egyes prófeciái nem teljesedtek be úgy, ahogyan első olvasásra várnánk. Más

jövendöléseket a későbbi szerkesztők új helyzetekre alkalmaztak, és a beteljesedést egyre távolabb, végül a történelem végére helyezték.

A Biblia olvasása ezért valóban expedíció. Az olvasó belép egy olyan világba, ahol a király isteni megbízott, a betegség lehet büntetés, az álom üzenet, a természeti katasztrófa pedig erkölcsi ítélet. Ugyanakkor ebben a világban születnek meg olyan gondolatok, amelyek messze túléltek az ókori társadalmakat: a szegények védelme, az idegen iránti felelősség, a hatalom bírálhatósága, a heti pihenőnap, az ember istenképisége, az ellenség szeretetének parancsa.

A Biblia tehát nem azért maradt fenn, mert minden sora könnyű vagy egyértelmű. Éppen ellenkezőleg: azért, mert minden nemzedék új kérdésekkel fordulhat hozzá. A hívő kinyilatkoztatást keres benne, a történész forrásrétegeket, a nyelvész szavak vándorlását, az irodalmár elbeszélői mintákat, a művész képeket, a kételkedő pedig ellentmondásokat. Ritka könyv képes ennyi, egymástól eltérő olvasást elviselni.

2. FEJEZET

A világ kétszer teremtetik meg

A Biblia első mondatai a lehető legnagyobb kérdéssel kezdődnek: hogyan lett valami a semmiből, rend a káoszból, élet az élettelenből? A teremtéstörténet ritmusa ünnepélyes. Isten szól, és a kimondott szó valósággá válik. Elkülönül a világosság a sötétségtől, a víz az égbolttól, a szárazföld a

tengertől. Megjelennek a növények, az égitestek, az állatok, végül az ember. A hetedik napon Isten megpihen, és ezzel maga a teremtés ad mintát a sabbatra.

A figyelmes olvasó azonban hamar észreveszi, hogy közvetlenül ezután mintha újrakezdődne minden. A második elbeszélésben nem a kozmikus rend a főszereplő, hanem egy kert, egy ember és az ember magánya. Isten a föld porából formálja Ádámot, életet lehel belé, majd növényeket sarjaszt és állatokat vezet hozzá. Az asszony csak később, Ádám oldalából születik. A két történet sorrendje, stílusa és istenképe eltér. Az elsőben Isten távoli, fenséges teremtmény; a másodikban kertet ültet, agyagból formál, sétál az esti szellőben és kérdéseket tesz fel.

A régi magyarázók nem feltétlenül láttak problémát ebben. A két elbeszélést egymás kiegészítésének tekintették. Későbbi misztikusok még merészebb rendszereket építettek rájuk. Jakob Böhme 17. századi német látomásos gondolkodó például úgy vélte, az első teremtésben az ember még nem volt mai értelemben férfi és nő. Az isteni képmás eredetileg egységes, romolhatatlan lény lehetett, a testi nemek, az öregedés és a betegség csak egy későbbi, alacsonyabb rendű állapotban jelentek meg. Az ilyen elképzelések nem váltak egyházi tanítássá, de jól mutatják, milyen sokféle gondolatot indított el a két teremtéstörténet egymás mellé helyezése.

Az Éden kertjéről kialakult közismert kép számos későbbi hozzátoldást tartalmaz. A tiltott gyümölcsről a héber szöveg nem mondja, hogy alma volt. Az almafa ráadásul nem tartozott

a korabeli Palesztina és Mezopotámia legjellemzőbb növényei közé. A nyugati művészetben valószínűleg latin szójáték segítette az alma térhódítását: a malum jelenthetett rosszat és almát is. A festők számára az alma könnyen felismerhető jelkép lett, és néhány évszázad alatt úgy rögzült a képzeletben, mintha maga a Genesis nevezte volna meg.

Az első emberek étrendje is eltér a későbbi bibliai világtól. Isten magvakat termő növényeket és gyümölcsöket ad tápláléknak. Az Éden tehát vegetáriánus világ. Hús fogyasztására csak a vízözön után kap engedélyt az ember. A paradicsomi békében még az állatok sem egymást falják fel. A teremtés eredeti rendje nem ismeri a vérontást; az erőszak később tör be a világba.

A kígyó sem azonosítható automatikusan a Sátánnal. A Genesis ravasz állatként mutatja be, nem bukott angyalként. A későbbi zsidó és keresztény értelmezés kapcsolta össze a gonosz személyes alakjával. A történetben a kígyó kérdéseket tesz fel, eltúlozza Isten tilalmát, és kétséget ébreszt. Az asszony eszik a gyümölcsből, majd ad a férfinak. A büntetés után megjelenik a szégyen, a fájdalom, a munka terhe és a halandóság.

A bűnbeesést évszázadokon át elsősorban Éva vétkeként ábrázolták. Pedig a történet nem engedi, hogy Ádám ártatlan szemlélő legyen. Ott áll mellette, eszik, majd felelősség helyett az asszonyra és közvetve Istenre hárítja a hibát: az asszony, akit mellém adtál, ő adott nekem. Az első emberi pár történetében a bűn egyik első következménye éppen a

felelősség eltolása.

A paradicsomból való kiűzetés után gyorsan sötétedik a kép. Káin és Ábel története már a testvérgyilkosságé. Káin földműves, Ábel pásztor. Isten Ábel áldozatára tekint jóindulattal, Káinéra nem, de a szöveg nem magyarázza meg egyértelműen, miért. A kimondatlan különbség féltékenységet szül. Káin a mezőre csalja testvérét és megöli. Amikor Isten kérdezi, hol van Ábel, elhangzik az emberiség egyik legkeményebb kitérő válasza: „Talán őrzője vagyok én a testvéremnek?”

A kérdés valójában az egész Biblia egyik erkölcsi tengelye. Felelős-e az ember a másikért? A próféták, Jézus példázatai és az apostoli levelek újra meg újra igennel felelnek. Káin azonban tagad. Isten nem pusztítja el, hanem jelet tesz rá, hogy senki ne ölje meg. A gyilkos egyszerre kap büntetést és védelmet. Ez a kettősség – ítélet és irgalom – végigkíséri a bibliai történeteket.

A következő nemzedékekben a civilizáció fejlődik, de az erőszak is növekszik. Városok épülnek, megszületik a zene és a fémművesség, ugyanakkor Lámek már azzal dicsekszik, hogy egy sértésért embert ölt. A kultúra és a brutalitás nem zárja ki egymást. A Biblia első fejezetei ezzel kijózanító képet adnak: az ember képes teremteni, nevet adni, zenélni és építeni, de képes arra is, hogy a tudását uralomra és pusztításra használja.

A teremtetéstörténeteket nem természettudományos tankönyvként írták. A hét nap rendje teológiai költemény: azt

állítja, hogy a világ nem véletlen isteni háború eredménye, hanem értelmes és jónak szánt rend. Az égitestek sem istenek, csak lámpások az égbolton. Az ember pedig nem királyi kiváltsággént, hanem nemétől és rangjától függetlenül hordozza Isten képmását. Az ókori Közel-Keleten, ahol az uralkodót gyakran isteni képmásnak tekintették, ez meglepően tág állítás volt.

3. FEJEZET

A bárka már a Biblia előtt útnak indult

A vízözön története a Biblia egyik legismertebb elbeszélése. Noé bárkát épít, családjával és az állatokkal túléli a világot elborító áradást, majd a víz visszahúzódása után madarakat bocsát ki. A galamb olajággal tér vissza, Isten pedig szivárványt helyez az égre a szövetség jeleként. A történet egyszerre félelmetes katasztrófa és új kezdet.

A 19. század régészeti felfedezései azonban megmutatták, hogy a bárka jóval a bibliai szerzők előtt útnak indult. Mezopotámiai agyagtáblákon több változatban is fennmaradt egy hatalmas árvíz emléke. Az Atrahaszisz-eposzban az istenek azért akarják eltörölni az embereket, mert túl sokan lettek és zajukkal zavarják a főistent. Enlil csapásokat küld, de Ea, a bölcs isten újra meg újra megmenti az emberiséget. Amikor végül elhatározzák a mindent elborító áradást, Ea titokban figyelmezteti Atrahaszíszt, és hajó építésére utasítja.

A Gilgames-eposzban Utnapistim meséli el hasonló megmenekülését. Hajója több szintből áll, szurokkal szigetelik, élőlényeket visznek rá, majd a vihar után madarakat enged ki, hogy szárazföldet keressenek. A párhuzamok túlságosan pontosak ahhoz, hogy véletlenek legyenek. A bibliai szerzők olyan hagyományt formáltak át, amely Mezopotámiában már évszázadok óta ismert volt.

Ez nem azt jelenti, hogy egyszerűen lemásoltak egy idegen mesét. A különbségek legalább olyan fontosak, mint a hasonlóságok. A mezopotámiai történetekben az istenek megosztottak. Némelyik el akarja pusztítani az embert, másuk megsejti az isteni tanács döntését és megmenti. A Genesisben egyetlen Isten hozza az ítéletet és ugyanő gondoskodik a megmaradásról. Ezzel a történet nehezebb teológiai kérdést vállal: hogyan lehet ugyanaz az Isten egyszerre bíró és megmentő?

A bibliai válasz az ember erkölcsi állapotára hivatkozik. A föld megtelt erőszakkal, az ember szívének szándéka gonosz. Noé azért menekül meg, mert igaz emberként jár Istennel. A vízözön tehát nem a zajra ingerülten reagáló istenek szeszélye, hanem a romlottságra adott ítélet. Ám a történet végén Isten mintha saját ítéletének határát is felismerné. Tudja, hogy az ember szíve ifjúságától hajlik a rosszra, mégis ígéretet tesz: nem pusztítja el többé minden élő.

A vízözön leírásában a kutatók két hagyomány összeszövését ismerik fel. Az egyik szerint Noé minden tiszta állatból hetet, a tisztátalanokból kettőt visz magával; a másik

páronként beszél az állatokról. Az egyik változat negyvennapos esőt említ, a másik hosszabb időszámítást használ. A szerkesztő nem tüntette el teljesen a kettősséget, hanem egy nagy elbeszéléssé fonta. Emiatt a modern olvasó apró következetlenségekkel találkozik, de közben érzékeli a történet régi, réteges eredetét.

A bárka méreteit a szöveg részletesen közli, ám formája aligha hasonlított a későbbi képeken látható, orral és tattal rendelkező hajóra. Inkább hatalmas, úszó ládának képzelhetjük. A cél nem a kormányozhatóság, hanem a túlélés. Noé nem hajózik valahová; sodródik, amíg a pusztulás véget nem ér.

Az elbeszélés egyik legemberibb részlete a katasztrófa után következik. Noé szőlőt ültet, bort készít, majd lerészegedik és mezítelenül fekszik a sátrában. Az új emberiség ősatya nem hibátlan szent. A Biblia első földművese Káin volt, első szőlőművese pedig Noé, aki rögtön megtapasztalja a bor veszélyét. A megmenekülés nem hoz tökéletes emberiséget. A világ újrakezdődik, de az ember ugyanaz marad.

A történet táplálkozástörténeti fordulatot is rögzít. A paradicsomi növényi étrend után Isten megengedi a húsfogyasztást: minden mozgó élőlény táplálék lehet, de a vér fogyasztása tilos. A vér az élet hordozója, ezért különleges tisztelet illeti. Innen vezet út a későbbi zsidó étkezési törvényekhez, a vágás szabályaihoz és ahhoz a gondolathoz, hogy az evés nem csupán biológiai szükséglet, hanem vallási cselekedet is.

Lehetséges, hogy a vízözön mítosz mögött valódi árvizek emléke húzódik meg. Mezopotámia folyó völgyei újra meg újra megtapasztalták a pusztító elöntéseket. Egy helyi katasztrófa a túlélők emlékezetében könnyen válhatott az egész világ pusztulásává, hiszen számukra a lakott síkság jelentette a világot. A történet ereje azonban nem azon múlik, hogy sikerül-e egyetlen geológiai eseményhez kötni. A vízözön az emberiség visszatérő félelmét fogalmazza meg: mi történik, ha a rend összeomlik, és lehet-e a romokból új szövetséget építeni?

Noé történetében a szivárvány válasz erre. Nem az ember ígéri meg, hogy többé nem vétkezik, hanem Isten vállal önkorlátozást. A szövetség nemcsak Noéra és utódaira, hanem minden élőlényre kiterjed. A Biblia első nagy szövetsége így egyetemes: megelőzi Ábrahám kiválasztását, Izrael törvényét és a későbbi vallási határokat. A katasztrófa után az élet egészével kötött béke jelenik meg az égbolton.

4. FEJEZET

Ábrahám családja: ígéret, vándorlás és család

A vízözön után a Biblia látóköre fokozatosan szűkül. Előbb az egész emberiségről beszél, majd egyetlen család történetére összpontosít. Ábrahám meghívásával kezdődik az a vonal, amelyből Izrael népe eredezteti magát. Isten arra szólítja fel, hogy hagyja el földjét, rokonságát és apja házát, és induljon el egy ismeretlen ország felé. Cserébe földet, utódokat és áldást

ígér neki.

Az elbeszélés egyik legfeltűnőbb feszültsége, hogy az ígéret szinte minden pontja lehetetlennek látszik. Ábrahám vándor marad azon a földön, amelyet utódainak ígérnek. Felesége, Sára idős és gyermektelen. A család újra meg újra veszélybe kerül. Az ősatya ráadásul nem mindig viselkedik hősiezen. Éhínség idején Egyiptomba menekül, és attól félve, hogy szépséges felesége miatt megölik, hűgának mondja Sárát. A fáraó házába viszik az asszonyt, Ábrahám pedig ajándékokat kap. A történet végül isteni beavatkozással oldódik meg, de az erkölcsi fölény nem az ősatyáé.

Hasonló jelenet később más uralkodóval is megismétlődik, sőt Izsák történetében is felbukkan. A kettőzés arra utal, hogy több, egymással rokon hagyomány került a szövegbe. A szerkesztők nem akarták vagy nem tudták egyetlen változatra redukálni az emlékezetet. Így maradt fenn az a zavarba ejtő kép, hogy a hit példaképe félelmében saját feleségét sodorja veszélybe.

Sára gyermektelensége egy másik, az ókori világban megszokott, a modern olvasó számára fájdalmas megoldáshoz vezet. Szolgáját, Hágárt adja férjének, hogy rajta keresztül legyen utóduk. Hágár teherbe esik, és a két nő között megalázó viszály kezdődik. A szolgáló elmenekül a pusztába, ahol angyali ígéretet kap: fia, Izmael nagy nép atyja lesz. A bibliai történet egyszerre állítja középpontba Izsák vonalát és őrzi meg a kitaszított anya méltóságát. Hágár az első szereplők egyike, aki nevet ad az őt megszólító Istennek:

annak nevezi, aki látja őt.

Amikor Sára végül gyermeket szül, a történet nevetéssel játszik. Az idős asszony korábban hitetlenkedve nevetett az ígéreten, fia, Izsák neve pedig a nevetésre utal. A csoda azonban hamarosan rémálommá változik. Isten arra szólítja Ábrahámot, hogy áldozza fel szeretett fiát. A szöveg nem közöl belső tiltakozást. Apa és fiú elindulnak a hegyre, Izsák viszi a fát, Ábrahám a kést és a tüzet. A fiú megkérdezi, hol van az áldozati bárány. Az apa kitérő válasza: Isten majd gondoskodik róla.

Az utolsó pillanatban angyal állítja meg Ábrahám kezét, és kos kerül Izsák helyére. A történet később a gyermekáldozat elutasításának bizonyítéka lett, de a jelenet feszültségét nem lehet könnyen feloldani. Miért követel Isten olyan engedelmességet, amely az ígéretet is megsemmisítené? A zsidó hagyomány Izsák megkötözéseként emlékezik rá, a keresztény értelmezés pedig Jézus áldozatának előképét látta benne. A modern olvasó gyakran inkább az isteni parancs veszélyét és az emberi lelkiismeret kérdését érzi.

Ábrahám utódainak története sem békés családi krónika. Jákob ikertestvérétől, Ézsautól előbb egy tál ételért megszerzi az elsőszülöttségi jogot, majd vak apját megtévesztve az áldást is. Anyja segítségével kecskebőrt köt a karjára, hogy szőrös testvérének tűnjön. A csalás sikerül, de Jákobnak menekülnie kell. Évekkel később őt csapja be apósa, Lábán, amikor a szeretett Ráhel helyett előbb Leát adja hozzá feleségül. A csaló megtapasztalja, milyen érzés becsapottnak lenni.

Jákob éjszakai küzdelme egy ismeretlen lénnel a Biblia egyik legtitokzatosabb jelenete. Hajnalig birkózik vele, csípője megsérül, mégsem engedi el, amíg áldást nem kap. Ekkor kapja az Izrael nevet: aki Istennel küzd. A név program. A bibliai hit nem csupán alázatos engedelmesség, hanem vita is. Ábrahám alkudozik Szodoma megmentéséért, Mózes újra meg újra szembeszáll Isten haragjával, Jób számon kéri szenvedését, a zsoltárosok pedig panaszt emelnek. Izrael Istennel küzdő népként nevezi meg önmagát.

Jákob tizenkét fia a tizenkét törzs őségé válik. Közülük József története külön kisregény. Apja kedvence, díszes ruhát kap, álmaiban pedig azt látja, hogy testvérei meghajolnak előtte. A féltékeny fivérek kútba dobják, majd rabszolgának adják el. Egyiptomban József felemelkedik, de előbb hamis vád miatt börtönbe kerül. Gazdája felesége megpróbálja elcsábítani, ő visszautasítja, az asszony pedig erőszakkal vádolja.

József álomfejtő képessége végül a fáraó elé juttatja. A hét kövér és hét sovány tehén látomását bőség és éhínség váltakozásaként értelmezi, és állami készletezésre tesz javaslatot. A hajdani rabszolga Egyiptom második emberévé lesz. Amikor az éhínség testvéreit is odahajtja, felismeri őket, de próbára teszi őket. A történet csúcspontján nem bosszút áll, hanem sírva felfedi kilétét. A testvérek gonoszat terveztek, mondja, Isten azonban jóra fordította.

A pátriárkatörténetek történeti bizonyíthatósága csekély. A szereplők korát, vándorlásait és társadalmi környezetét nem

lehet biztos régészeti adatokhoz kötni. Ezek az elbeszélések nem modern életrajzok, hanem eredetmondák. Családi konfliktusokban magyarázzák meg népek és törzsek viszonyát. Ézsau Edom ősevé, Izmael pusztai népek atyjává, Lót fiai Moáb és Ammon elődeivé lesznek. A rokonság egyszerre teremt közelséget és rivalizálást.

Mégsem pusztán politikai allegóriák. A történetek ereje a részletekben rejlik: egy meddő asszony nevetése, egy elűzött szolgáló kétségbeesése, egy vak apa tapogatózó keze, egy fiú díszes ruhája, egy idegen ország börtöne, testvérek késői sírása. A Biblia nagy szövetségi ígérete családi sebek között halad előre. Nem tökéletes emberek viszik tovább, hanem olyanok, akik félnek, csálnak, szeretnek, gyűlölnék és olykor képesek megbocsátani.

5. FEJEZET

Mózes, az egyiptomi nevű szabadító

Kevés bibliai alak kap olyan monumentális belépőt, mint Mózes. A fáraó elrendeli a héber fiúgyermek megölését, anyja ezért kosárba helyezi a csecsemőt és a Nílus nádasa közé rejti. A fáraó lánya talál rá, magához veszi, és az udvarban nevelteti. A későbbi szabadító így egyszerre tartozik az elnyomott néphez és az elnyomó hatalom házához.

Már a neve is meglepő. A „Mózes” valószínűleg egyiptomi eredetű, ugyanahhoz a szógyökhöz tartozik, amely a Thotmesz vagy Ramszesz nevekben is megjelenik, és a születésre, fiúra

utal. Ha a későbbi héber írástudók teljesen szabadon találták volna ki a nemzeti hőst, aligha választanak számára ennyire egyiptomi nevet. Ez nem bizonyítja Mózes történeti létét, de megőrizhet egy régi emléket.

A felnőtt Mózes egy nap látja, hogy egy egyiptomi felügyelő héber munkást ver. Körülnéz, majd megöli az egyiptomit és elrejtí a homokban. A tett kitudódik, menekülnie kell. A Biblia szabadítója tehát gyilkossággal kezdi nyilvános pályáját. Midján földjén talál menedéket, ahol egy pap lányát, Cippórát veszi feleségül. A házasság szintén szokatlan emléket őriz: Izrael későbbi nagy törvényadója idegen nővel él, ráadásul olyan nép körében, amellyel a hagyomány másutt ellenséges.

Midján kulcsszerepet játszhatott Jahve tiszteletének történetében. Egyiptomi feliratok a Holt-tengertől délre élő, Jahve nevéhez kapcsolódó nomád csoportokat említene. Elképzelhető, hogy Jahve eredetileg déli, pusztai vihar- és hadisten volt, akinek kultusza midjáni közvetítéssel került Kánaánba. A bibliai történetben Mózes éppen ezen a vidéken találkozik először az égő, mégsem elhamvadó bokorban megjelenő Istennel.

A jelenetben Mózes nem lelkes hős. Kifogásokat keres. Ki vagyok én, hogy a fáraóhoz menjek? Mit mondjak, mi a neved? Mi lesz, ha nem hisznek nekem? Végül beszédhibájára hivatkozik: nehéz a szája és a nyelve. A hagyomány sokféleképpen magyarázta ezt. Egy későbbi legenda szerint gyermekkorában parazsat vett a szájába, és megégette a nyelvét. Thomas Mann irodalmi képzelete inkább nyelvi

zavarodottságot látott benne: Mózes az egyiptomi, a sémi és a midjáni nyelv között kereste a szavakat. Akármilyen állt a háttérben, a nagy szónoknak tartott törvényadó saját magát rossz beszélőnek mondja, ezért bátyja, Áron lesz a szócsöve.

Isten neve is titokzatos választ kap. A híres „Vagyok, aki vagyok” mondat nem egyszerű meghatározás, inkább elutasítja, hogy az istenséget névvel birtokolni lehessen. A név a héber létigével függ össze, de fordítható úgy is: „Leszek, aki leszek”, vagy „Veled leszek”. A bibliai Isten nem szoborhoz kötött helyi hatalomként mutatkozik be, hanem jelenlétként és cselekvésként.

Mózes visszatér Egyiptomba, és a fáraótól követeli népe elengedését. A tíz csapás története fokozatos párbaj az uralkodó és Jahve között. A Nílus vérré válik, békák, szúnyogok és sáskák lepik el az országot, sötétség borul a földre, végül meghalnak az egyiptomi elsőszülöttek. A jelenet erkölcsi súlya ma különösen nehéz. A szabadítás ára ártatlan gyermekek halála. A szöveg ráadásul hol azt mondja, a fáraó keményíti meg a szívét, hol azt, hogy Isten teszi keménnyé. Az elbeszélés teológiai célja egyértelmű: Egyiptom istenei és istenkirálya tehetetlenek Jahvéval szemben. A modern olvasó azonban nem tud könnyen eltekinteni a büntetés kollektív kegyetlenségétől.

Az utolsó csapás emléke kapcsolódik a pászah ünnepéhez. Az izraeliták bárányt vágnak, vérével megjelölik az ajtófélfát, húsát kovásztalan kenyérrel fogyasztják el, útra készen. A pusztító elhalad a megjelölt házak mellett. A családi ünnep

évszázadokon át életben tartotta az egyiptomi szabadulás emlékét, és valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy Mózes neve és története fennmaradjon a szóbeli hagyományban.

Az Exodus szerint hatszázezer hadra fogható férfi, családjakkal együtt tehát akár több millió ember hagyta el Egyiptomot. Ilyen méretű népvándorlásnak nincs régészeti nyoma, és a Sínai-félsziget sem tudott volna eltartani ekkora tömeget. Sok kutató ezért kisebb csoport történeti emlékét feltételezi. Egyiptomban valóban dolgoztak nyugati sémi eredetű munkások, és Ramszesz korában épültek olyan raktárvárosok, amelyeket az Exodus megnevez. Lehetséges, hogy egy kényszermunkás csoport megszökött, majd történetét egész Izrael közös eredetmondájává tágították.

A tengeren való átkelés sem feltétlenül a mai értelemben vett Vörös-tengeren történt. A héber kifejezés „nádas tengert” jelenthet, vagyis sekély, mocsaras vízvidéket. Egy erős szél ideiglenesen félrehúzhatta a vizet, majd a visszatérő ár elnyelhetette az üldözőket. A bibliai elbeszélés azonban nem meteorológiai magyarázatot ad: a tenger kettéválása új teremtmény. Ahogy kezdetben Isten elválasztotta a vizeket és szárazföldet hozott elő, úgy nyit utat most a rabszolganépnek.

A pusztai vándorlásban Mózes egyszerre vezető, bíró, közvetítő, csodatévő és válságmenedzser. A nép panaszkodik a víz, az étel és a bizonytalanság miatt. Mózes botjával vizet fakaszt a sziklából, manna hullik, fürjek érkeznek. Mégsem uralkodó a szó klasszikus értelmében. Nem alapít dinasztiát, fiai nem öröklik hatalmát. Amikor túlterheli az ítélkezés,

midjáni apósa tanácsára megosztja a feladatot másokkal. A királyi hatalom mintái mintha demokratizálódniának: a közösség minden tagja Isten képmása, a törvény pedig nem a király szeszélye, hanem fölötte is álló rend.

Mózes emberi gyengeségei végig láthatók. Dühében összetöri a kőtáblákat. A lázadókkal szemben kíméletlen. Imádkozó karját társainak kell tartaniuk, mert elfárad. Egy különös, Biblián kívüli hagyomány még titkos szerelmet is tulajdonított neki egy Tharbisz nevű etióp nő iránt. A legendák éppen azért tapadtak hozzá, mert alakja egyszerre volt fenséges és hiányos. A Biblia részletesen közli beszédeit és tetteit, de arcát szinte nem írja le.

A művészettörténet egyik legismertebb Mózes-ábrázolása egy fordítási hibából született. Amikor Jeromos latinra fordította azt a részt, amely szerint Mózes arca sugárzott az Istennel való találkozás után, a héber szóhoz a „szarv” jelentését kapcsolta. Így lett a latin szövegben Mózes arca „szarvassá”, és ezért faragott Michelangelo két kis szarvat monumentális szobrára. Egyetlen bizonytalan szó évszázadokra képpé vált.

Mózes nem léphet be az ígéret földjére. A Nébo hegyéről látja Kánaánt, majd meghal, sírjának helye ismeretlen marad. A szöveg ezt engedetlenségével magyarázza, de az ok homályos és aránytalannak tűnik. Egy merész régi elmélet szerint saját népe ölhette meg, és a hagyomány később tompította a történetet. Más értelmezés szerint halála irodalmi határvonal: amikor a Tóra írásban rögzül, a közvetítő személye

többé nem szükséges. A kinyilatkoztatás korszaka lezárul, a törvény hordozhatóvá válik.

A történeti Mózes, ha létezett, talán nem volt mindaz, amit a későbbi könyvek egyetlen alakban egyesítettek. Lehetett midjáni vallási közvetítő, menekülő vezető, pusztai szent ember vagy egy kisebb exoduscsoport emléke. A bibliai Mózes azonban ennél nagyobb: ő a szabadság és a törvény közötti kapocs. Kivezeti népét a fáraó uralma alól, de nem törvény nélküli szabadságba, hanem szövetségbe.

6. FEJEZET

A hegy, a tíz szó és az aranyborjú

A Sínai-hegyi jelenetben a természet egész színházzá változik. Mennydörgés, villámlás, füst, tűz és kürtszó kíséri Isten megjelenését. A nép távol marad, Mózes pedig belép a sötétségbe. A történet a kinyilatkoztatás paradoxonát mutatja: Isten közel jön, mégis elérhetetlen marad. Hangja hallható, arca nem látható. Mózesről egyszer azt olvassuk, hogy színről színre beszél vele, másutt viszont Isten kijelenti: aki meglátja arcát, meghal.

A „tízparancsolat” a héber hagyományban inkább „tíz szó”. A szöveg nem minden változatában számozza őket, ezért a zsidó, katolikus és protestáns felsorolás némileg eltér. Abban azonban megegyeznek, hogy az első parancsok Isten és a közösség kapcsolatát, a későbbiek az emberek egymás iránti kötelességeit rendezik. Nincs más isten, nem készülhet

bálványkép, Isten nevét nem szabad visszaélésre használni, a sabbatot meg kell tartani. Ezután következik a szülők tisztelete, a gyilkosság, házasságtörés, lopás, hamis tanúság és kívánság tilalma.

Az ókori Közel-Kelet természetesen Mózes előtt is ismert erkölcsi és jogi szabályokat. Hammurapi törvényoszlopa részletesen büntette a lopást, erőszakot, hamis vádat és számos gazdasági visszaélést. Az egyiptomi halotti szövegekben az elhunyt azt vallotta, hogy nem ölt, nem lopott, nem csalt. A tíz szó újdonsága nem minden egyes tilalom tartalma, hanem az, hogy a társadalmi erkölcsöt közvetlenül az egyetlen Istenhez köti. A szülők tisztelete és a lopás tilalma ugyanabban a szövetségi keretben áll, mint a bálványimádás elutasítása.

Különösen sajátos a sabbat. A heti nyugalomnap nemcsak kultikus jel, hanem társadalmi korlát is. Nem dolgozhat az úr, a gyermek, a szolga, az idegen és még az igavonó állat sem. A pihenés joga nem a gazdagok kiváltsága. A teremtető Isten maga is megpihent, ezért a munka nem válhat korlátlan uralommá. A későbbi szigorú büntetések ellenére a sabbat alapgondolata felszabadító: rendszeresen megszakítja a termelés és a függés rendjét.

A parancsok száma is hozzájárult világkarrierjükhöz. A tíz könnyen megjegyezhető, zárt és teljes szám, két kéz ujjainak rendje. Az ókori filozófiában és misztikában is különleges jelentést kapott. A bibliai szövegben a teremtetés során tízszer hangzik el az isteni szó, Egyiptomot tíz csapás sújtja, a termés

tizede Istené. A későbbi zsidó hagyomány 613 parancsolatot számolt össze a Tórában, és jelképes összefüggéseket keresett a tíz szóval.

Miközben Mózes negyven napig a hegyen tartózkodik, a nép elveszíti türelmét. Áron aranyékszereket gyűjt, borjút önt belőlük, és kultikus ünnepet rendez. A borjú valószínűleg nem feltétlenül idegen istent ábrázolt; lehetett Jahve látható trónusa vagy erejének jelképe is. A történet szerzője számára azonban minden kép veszélyes. Az aranyborjú a láthatatlan Isten megszelídítésének kísérlete: tárggyá tenni azt, aki nem birtokolható.

Isten meg akarja semmisíteni a népet, és Mózesről új nemzetet ígér. Mózes ekkor nem engedelmes végrehajtóként, hanem ügyvédként lép fel. Arra hivatkozik, hogy Egyiptom gúnyolódna: azért vezette ki őket Isten, hogy a hegyek között elpusztítsa. Emlékezteti az ősatyáknak tett ígéretekre. A bibliai történet merészsége, hogy az emberi közvetítő visszatartja az isteni haragot.

Amikor azonban Mózes leér, ő maga is dühbe gurul. Összetöri a táblákat, porrá zúzza a borjút, a port vízbe szórja és megitatja a néppel. Ezután fegyveres leszámolás következik, amelyben mintegy háromezer ember hal meg. A jelenet súlyos ellentmondást hordoz: a gyilkosság tilalmát hozó próféta saját táborában ölésre ad parancsot. A szöveg nem szelídíthető könnyen. Megmutatja, milyen közel kerülhet egymáshoz vallási kizárólagosság és erőszak.

A törvények világa sokkal nagyobb a tíz parancsnál. A Szövetség könyve, a Leviticus és a Deuteronomium polgári, büntető-, rituális és étkezési előírások százait tartalmazza. Van köztük a saját korában szociális védelmet jelentő rendelkezés: a napszámos bérét még aznap ki kell fizetni, az adós felsőruháját éjszakára vissza kell adni, a föld szélét pedig a szegényeknek kell meghagyni. Más szabályok ma idegenek vagy kegyetlenek, például a halálbüntetések és a patriarchális tulajdonviszonyok.

A legismertebb erkölcsi összefoglalás a Leviticusban hangzik el: szeresd felebarátodat, mint önmagadat. Ugyanabban a fejezetben az idegenre is kiterjed a parancs: úgy kell szeretni, mint a honost, mert Izrael is idegen volt Egyiptomban. A Biblia tehát emlékezetből vezet le erkölcsöt. Aki ismeri a kiszolgáltatottságot, annak kötelessége védeni a kiszolgáltatottat.

A törvény későbbi formáját jelentősen alakíthatta a babiloni fogság. A jeruzsálemi templomtól és királyságtól megfosztott közösségnek olyan identitásra volt szüksége, amelyet idegen földön is megőrizhet. A szabbat, a körülmetélés, az étkezési szabályok és az otthon ajtófélfájára helyezett szövegek hordozható szent teret teremtettek. A Tóra valóban „hordozható hazává” lett: követhető volt Babilonban, Alexandriában vagy később Rómában is.

7. FEJEZET

Mit ettek a Biblia emberei?

A bibliai történetekben az étel ritkán pusztá háttér. Egy tál lencséért elsőszülöttségi jog cserél gazdát, egy lakoma királyi döntéseket befolyásol, kenyér hullik az égből, prófétát hollók táplálnak, Jézus pedig asztalközösségével botránkoztatja meg ellenfeleit. A Szentírás több mint két évezred táplálkozási kultúrájáról őriz emlékeket.

A paradicsom étrendje növényi. A húsfogyasztás csak Noé után válik engedélyezetté, de a vér tilalma megmarad. A mózesi törvények később részletesen különbséget tesznek tiszta és tisztátalan állatok között. A szárazföldi állatok közül azok ehetők, amelyek kérődznek és hasított patájúak. A halaknál uszony és pikkely szükséges. Ezért tiltott a sertés, a teve, a nyúl, a kagyló és számos tengeri állat. A madarak felsorolása inkább tiltó listát ad, főként ragadozókat és dögevőket zár ki.

A szabályok eredetére sok magyarázat született. Volt, aki higiéniai bölcsességet keresett bennük: a sertéshús vagy a kagyló meleg éghajlaton veszélyes lehet. Mások ökológiai vagy gazdasági okokra hivatkoztak. Ezek a magyarázatok azonban csak részben működnek. A rendszer inkább szimbolikus rendet teremt. Az ehető állat „a helyén van”, megfelel kategóriájának; a határesetek gyanúsak. A vízi állatnak legyen uszonya és pikkelye, a földinek illeszkedjen a kijelölt jegyekhez. A táplálkozás így naponta emlékeztet a szentség és elkülönülés rendjére.

A zsidó étkezési gyakorlat később tovább részletezte a szabályokat. A „ne főzd meg a gödölyét anyja tejében”

mondatból a hús és tejtermékek szétválasztásának rendszere alakult ki. Külön edények, külön elkészítés és várakozási idők jelezték a határt. A törvény szó szerinti terjedelme rövid, kulturális hatása hatalmas lett.

Az alapélelmiszer a kenyér volt. A gabonát kézi malommal őrölték, a tésztát gyakran kovásztalanul sütötték lapos köveken vagy kemencében. A „mindennapi kenyér” ezért nem költői dísz, hanem a túlélés összefoglaló neve. Az olívaolaj egyszerre volt étel, világítóanyag, gyógyszer és kozmetikum. A hüvelyesek, hagyma, fokhagyma, füge, datolya és szőlő egészítették ki az étrendet. Hús főként ünnepen került az asztalra.

Az áldozat és a lakoma sokszor összetartozott. Az állat egy részét elégették, más részét a papok és az áldozók ették meg. A vallási rítus közösségi étkezés is volt. A pészah báránya, a kovásztalan kenyér és a keserű füvek a szabadulás történetét tették újra átélhetővé. A család nem egyszerűen emlékezett az Exodusra, hanem az ünnepi asztalnál saját jelenévé tette.

A bor szinte minden társadalmi réteg életéhez hozzátartozott. Az ókori Izraelben vörösbort ismertek, gyakran vízzel keverték, fűszerekkel vagy mézzel ízesítették. A Biblia nem absztinens könyv. A bor örömet ad, lakomák és áldások része, ugyanakkor világosan ismeri a részegség rombolását. Noé lerészegedik, Lót lányai borral teszik cselekvőképtelenné apjukat, a próféták pedig ostromozzák a fényűző ivászatokat.

Az Énekek éneke erotikus költészetében a bor, gyümölcs és fűszer a vágy nyelve. A szeretett testét szőlőhöz,

gránátalmához, mézhez és tejhez hasonlítják. A szöveg évszázadokon át allegorikus magyarázatot kapott: Izrael és Isten, illetve Krisztus és az egyház szerelmeként olvasták. A szó szerinti réteg azonban megmaradt: a Biblia kánonjában helyet kapott egy érzéki szerelmi dal.

Jézus viszonya az étkezési határokhoz jóval szabadabbnak látszik. Nem azt tekinti tisztátalannak, ami a szájon bemegy, hanem azt, ami az emberből kijön: a rossz szándékot, rágalmat és erőszakot. Vámszedőkkel és bűnösnek tartott emberekkel ül asztalhoz. A közös étkezés nála a befogadás jele. Ez nem jelenti, hogy egyszerűen megtagadta zsidó környezetét; inkább a törvény erkölcsi középpontját helyezte a rituális határok elé.

Az evangéliumok csodái között az étel bősége isteni jel. Néhány kenyér és hal ezreket táplál, a kánai menyegzőn a víz borra változik. Az utolsó vacsorán kenyér és bor új szövetségi jelentést kap: Jézus testének és vérének jele lesz. A kereszténység legfontosabb rítusa így étkezésből születik.

A Biblia asztalai az emberi közösség térképei. Megmutatják, ki ülhet együtt kivel, ki marad kívül, ki szolgál és ki osztja az ételt. A történetekben a vendéglátás életet menthet, az éhezés népvándorlást indíthat, egy falat pedig árulás jele lehet. A szent könyv nem választja el a lelket a testtől. A hit kenyérben, borban, böjtben, ünnepben és a másik embernek nyújtott ételben válik láthatóvá.

II. RÉSZ

KIRÁLYSÁG, PRÓFÉTÁK ÉS SZÁMŰZETÉS

8. FEJEZET

Dávid és Salamon: két király, két legenda

Dávid életútja úgy épül fel, mint egy tökéletes hőstörténet. A legkisebb fiú, akit apja még a próféta érkezésekor is a juhok mellett hagy, titokban királyi felkenést kap. Szép szemű, jó megjelenésű, a héber jelző alapján talán vörösés hajú fiú. Pásztor, zenész, harcos és később népvezér. Saul király udvarába hárfajátékával kerül, hogy zenéje enyhítse az uralkodó sötét rohamait.

A legismertebb jelenetben Dávid parittyával győzi le Góliátot. A történet minden részlete a kontrasztra épül: a páncélos óriással szemben fegyvertelennek látszó fiú áll, a katonai erővel szemben ügyesség és hit. Dávid visszautasítja Saul nehéz fegyverzetét, őt sima követ választ a patakból, majd homlokon találja ellenfelét. A jelenet azóta minden egyenlőtlen küzdelem metaforája lett.

A bibliai szöveg azonban itt is megőrzi a hagyomány repedéseit. Az egyik fejezetben Saul már jól ismeri udvari zenészét, a Góliát fölötti győzelem után mégis megkérdezi, kinek a fia. Egy másik helyen nem Dávid, hanem egy Elhanán nevű harcos öli meg Góliátot. A későbbi krónikás már Góliát

testvérére módosítja az ellenfél nevét. Valószínű, hogy több hőstörténet kapcsolódott össze, és a legnagyobb dicsőség végül Dávid alakjára került.

A fiatal harcos népszerűsége Saul féltékenységét ébreszti fel. A nők azt éneklik, Saul ezreket, Dávid tízezreket győzött le. A király többször lándzsát dob rá, veszélyes küldetésekre küldi, majd üldözőbe veszi. Dávidot közben Saul gyermekei segítik. A király lánya, Míkal szereti és megszőkteti, Jónátán trónörökös pedig szövetséget köt vele. Jónátán és Dávid kapcsolatát a Biblia rendkívül erős érzelmi nyelven írja le: Jónátán úgy szereti Dávidot, mint önmagát. A későbbi korok barátságként, testvéri szövetségként, olykor homoerotikus kötődésként értelmezték. A szöveg nem ad modern kategóriák szerinti választ, de a kapcsolat különleges intenzitását nem lehet elvitatni.

A menekülő Dávid maga köré gyűjti az eladósodottakat, elégedetleneket és törvényen kívülieket. Karizmatikus gerillavezér lesz. Időnként megkíméli Sault, amikor megölhetné, máskor azonban egész településeket pusztít el és senkit nem hagy életben. Egy ideig még a filiszteusok szolgálatába is áll, vagy legalábbis azt a látszatot kelti. A hős politikai túlélő, aki rugalmasan vált oldalt.

Saul halála után Dávid előbb Júda, majd Izrael királya lesz. Jeruzsálemet választja fővárosnak, olyan várost, amely egyik nagy törzshöz sem tartozik szorosan, ezért alkalmas központ. A frigyládát ünnepi menetben viszi oda. Dávid olyan hevesen táncol előtte, hogy felesége, Míkal méltatlannak tartja

viselkedését. A jelenetben vallási lelkesedés, királyi önreprezentáció és családi megvetés találkozik.

A király legsötétebb bűne Betsabé története. Dávid palotája tetejéről meglátja a fürdőző asszonyt, magához rendeli, és teherbe ejti. Betsabé férje, a hettita Uriás a fronton harcol. Dávid hazahívja, hogy a gyermek apaságát rá lehessen fogni, de Uriás katonai szolidaritásból nem megy haza feleségéhez. A király ekkor olyan levelet küld vele a hadvezérnek, amely saját halálos ítéletét tartalmazza: tegyék a legveszélyesebb helyre, majd vonuljanak vissza mellőle.

Nátán próféta példázattal leplezi le a bűnt. Egy gazdag ember elveszi a szegény egyetlen bárányát, noha neki sok nyája van. Dávid felháborodva halált érdemlőnek mondja a gazdagot, mire Nátán közli: „Te vagy az az ember.” A jelenet a prófétai hatalom egyik legfontosabb példája. A király nem áll az erkölcsi ítélet fölött. Dávid bűnbánatot tart, de családját erőszak sújtja. Fia, Amnón megerőszakolja féltestvérét, Támárt; Absolon bosszúból megöli Amnónt, majd fellázad apja ellen. A királyi házban a hatalommal elkövetett bűn továbböröklődik.

Dávid alakját a hagyomány mégis Isten választottjának és a későbbi Messiás ősének tekinti. Nem azért, mert hibátlan, hanem mert a szöveg szerint képes felismerni vétkét és visszatérni. A zsoltárok nagy részét is neki tulajdonították, bár többségük jóval később keletkezett. A hárfázó király képe összekapcsolta a politikai hatalmat, a költészetet és az imádságot.

Dávid fia, Salamon más típusú uralkodó. Trónra jutása korántsem békés. Rivális féltestvérét, Adóniját megöleti, eltávolítja apja régi hadvezérét és ellenfeleit. A „békekirály” uralma vérrel kezdődik. A bibliai elbeszélés azonban hamar a bölcsességre helyezi a hangsúlyt. Isten álmában megkérdezi, mit kíván, ő pedig nem hosszú életet vagy gazdagságot kér, hanem „halló szívet”, hogy különbséget tudjon tenni jó és rossz között. Jutalmul mindent megkap: bölcsességet, gazdagságot és dicsőséget.

A salamoni ítélet története tökéletes királyi reklám. Két nő állítja magáról, hogy ugyanannak a csecsemőnek az anyja. Salamon kardot kér, és azt javasolja, vágják ketté a gyermeket. Az igazi anya inkább lemond róla, csak éljen. A király felismeri őt. A történet a pszichológiai belátás diadala, bár a király korábbi könyörtelensége miatt a fenyegetés talán ijesztően hihető is lehetett.

Salamonhoz kapcsolódik a jeruzsálemi templom felépítése, a nemzetközi kereskedelem, a Sába királynőjével való találkozás és az udvar fényűzése. A hagyomány háromezer bölcs mondást és több mint ezer éneket tulajdonít neki. Az Énekek énekét is a nevéhez kötötték, noha nyelve és motívumai későbbi, több kultúrából táplálkozó költészetre utalnak.

A király szerelmi élete legendás méreteket öltött: hétszáz feleségről és háromszáz ágyasról olvasunk. A szám nyilvánvalóan túlzó, politikai üzenete azonban világos. A házasságok diplomáciai szövetségeket jelentenek, de idegen

kultuszokat is hoznak Jeruzsálembe. Salamon idős korában más isteneknek emel szentélyeket, ezért az a király, aki a templomot felépítette, egyúttal a vallási tisztaság megbontója lesz.

A régészet jóval szerényebb képet ad a 10. századi Jeruzsálemről. A város valószínűleg kis település volt, és nem lehetett egy hatalmas birodalom adminisztratív központja. Dávid és Salamon történeti magja ettől még létezhetett. A 9. századi Tel-Dán-sztélé „Dávid házát” említi, ami arra utal, hogy egy Dávid nevű dinasztiaalapító emléke valóban ismert volt. A nagy birodalom, az elképesztő gazdagság és a világra szóló építkezések azonban a későbbi nemzeti emlékezet nagytításai lehetnek.

A történetek megírásának korában Júdának szüksége volt közös múltra. Az asszír hódítás után északról menekültek érkeztek Jeruzsálembe, a város gyorsan nőtt, különböző hagyományokat kellett egyesíteni. Dávid a közös főváros, Salamon a közös templom alapítója lett. A dinasztiajukhoz fűzött isteni ígéret pedig reményt adott: a bukás után is jöhet új uralkodó Dávid házából.

A két király így nem pusztán történeti személy. Dávid a karizmatikus, kockázatvállaló, bűnös és bűnbánó vezető; Salamon a bölcs, gazdag, diplomatikus, de önkényre hajló uralkodó. Mindkettőben egyszerre jelenik meg a hatalom vonzereje és veszélye. A Biblia nem engedi, hogy teljesen tiszta hősként tiszteljük őket, még akkor sem, ha későbbi szerkesztői sokszor igyekeztek megszelídíteni bűneiket.

9. FEJEZET

A próféta nem jövőmondó

A „próféta” szó hallatán sokan a jövőt pontosan megjósoló szent emberre gondolnak. Az ószövetségi próféták azonban elsősorban saját korukhoz beszéltek. Királyokat bíráltak, társadalmi igazságtalanságokat lepleztek le, háborút és pusztulást értelmeztek. A jövőről azért szóltak, hogy a jelenben változást követeljenek.

Ámosz különösen jó példa. Nem udvari írástudóként mutatkozik be, hanem júdeai pásztorként és fügetermesztőként, akit Isten északra küld. A 8. század közepén Izrael királysága gazdag és magabiztos. Elefántcsonttal díszített házak, borlakomák és fejlődő olajtermelés jelzik a jólétet. Ámosz azonban a csillogás mögött kizsákmányolást lát. A gazdagok eladják a szegényt egy pár saruért, hamis mérleggel kereskednek, miközben vallási ünnepeket tartanak.

A próféta számára a kultusz nem pótolja az igazságosságot. Isten nem gyönyörködik az énekekben és áldozatokban, ha közben elnyomják a gyengéket. Az egyik legismertebb prófétai kép szerint az igazság áradjon, mint a víz, a jog pedig mint bővizű patak. Ámosz nem vigasztaló üzenettel érkezik. Sáskát, tüzet és ellenséges támadást lát, a királyi szentély papja ezért kiutasítja: menjen vissza Júdába, ott keresse kenyerét.

A prófétai könyveket valószínűleg nem maguk a próféták írták mai értelemben. Az ókori Közel-Keleten a látomásos emberek gyakran diktáltak, tanítványaik és későbbi írástudók pedig megőrizték, bővítették és új helyzetekre alkalmazták mondásaikat. Egy történeti próféta néhány erős mondata köré évszázadok alatt egész könyv nőhetett.

A próféták viselkedése sokszor színházi. Jeremiás igát vesz a nyakába, hogy a babiloni uralom elkerülhetetlenségét jelezze. Ezékiel oldalán fekszik, meghatározott adag ételt eszik, haját levágja és részekre osztja. Hóseás házassága saját népe hűtlenségének jelképe lesz. A látványos cselekedetek olyan társadalomban közvetítették az üzenetet, ahol kevesen tudtak olvasni.

A prófétai elhívás történetei is dramatikusak. Ézsaiás a templomban látja Istent, szeráfok között. Tisztátalannak érzi ajkát, ezért izzó parázssal érintik meg. Ezékiel kerekékkel és élőlényekkel kísért isteni szekeret lát, majd tekercset eszik meg. Jeremiás tiltakozik, hogy túl fiatal. A történetek legitimálják a küldetést: nem saját kedvükből beszélnek, hanem ellenállhatatlan megbízásból.

Mégsem volt minden látomásos ember tisztelt. A források szerint egyes próféták eksztázisban kiabáltak, különös jeleket viseltek, és örültnek tartották őket. Az udvarokban egymással versengő jövőmondók álltak. A király azt a prófétát szerette volna hallani, aki győzelmet ígér, de a bibliai történetek gyakran a kellemetlen kisebbségi hangnak adnak igazat.

A hamis próféta problémája megoldhatatlan dilemmát jelentett. Honnan lehet tudni, ki beszél valóban Isten nevében? A Deuteronomium szerint az a prófécia hiteles, amely beteljesedik, de a döntés sokszor csak utólag lehetséges. Jeremiás és Hananjá vitájában mindketten isteni felhatalmazásra hivatkoznak: egyik hosszú babiloni uralmat, a másik gyors szabadulást ígér. A történelem Jeremiást igazolja, a szerkesztett könyv pedig ezt a győzelmet teológiai bizonyítékká teszi.

A prófétai mondások gyakran változtak az idők során. Egy eredetileg közeli politikai remény később egyetemes végidővé alakulhatott. Amikor a hazatérés nem hozta el a teljes megújulást, a boldog korszak egyre távolabb került. A Messiás-várás is ilyen folyamatban erősödött meg. Dávid házából igazságos uralkodót reméltek, aki helyreállítja a rendet. A keresztények később Jézusban látták e jövendölések beteljesedését, a zsidó értelmezés azonban nem fogadta el ezt.

A próféták nyelve ellentéteket is képes igazolni. Ézsaiás híres képe szerint a kardokból ekevas lesz, Jóel viszont fordított mozgósítást hirdet: az ekevasból készítsenek kardot. A Biblia nem egyetlen politikai jelszót kínál. A béke és a védekezés, az irgalom és az ítélet, a kiválasztottság és az egyetemesség hangjai egymás mellett szólnak.

A prófétai hagyomány legmaradandóbb öröksége talán a hatalom bírálhatósága. Nátán számon kéri Dávidot, Illés szembeszáll Ahábbal és Jezábellel Nábót szőlőjének elrablása miatt, Ámosz a gazdagokat vádolja. Az uralkodó nem az

igazság forrása, hanem alávetettje. Ez az ókori királyságok világában radikális gondolat.

10. FEJEZET

A vereségből könyv születik

Kr. e. 587 nyarán Babilon seregei elfoglalták Jeruzsálemet. A város falait lerombolták, a palotát és a templomot felégették, a király fiait kivégezték, magát az uralkodót megvakították és fogságba hurcolták. A politikai és vallási központ megsemmisülése olyan csapás volt, amelyben egy kisebb ókori nép könnyen eltűnhetett volna.

A katasztrófa mégsem Izrael történetének végét, hanem szöveghagyományának döntő fordulatát hozta. A deportáltak között volt a királyi udvar, a papság és az írástudó elit jelentős része. Babilóniában nem feltétlenül rabszolgasorban éltek. Településeket alkothattak, dolgozhattak, házat és földet szerezhettek. A veszteség elsősorban politikai, szimbolikus és vallási volt: elveszett a föld, a dinasztia és a templom.

A kérdés elkerülhetetlenné vált: hogyan engedhette ezt meg Jahve? Ha ő valóban Izrael Istene, akkor gyengébb Marduknál, Babilon főistenénél? A válasz, amelyet a bibliai történetírás kialakított, merész fordulatot tett. Nem Jahve vesztett, hanem ő használta Babilont büntető eszközként. Izrael királyai és népe újra meg újra megszegték a szövetséget, idegen isteneket tiszteltek, elnyomták a szegényeket, ezért a vereség jogos ítélet.

Ez a magyarázat a Deuteronomium szellemében szerkesztett történeti mű gerince lett. Józsué, a Bírák, Sámuel és a Királyok könyvei nem semleges krónikaként értékelik az uralkodókat. A mérce az, hogy hűségesek voltak-e Jahvéhoz, és felszámolták-e a helyi kultushelyeket. Politikai siker sem menti fel a vallásilag rossznak ítélt királyt, a bukás pedig visszamenőleg a bűn bizonyítékává válik.

A monoteizmus sem egyszerre, kész tanításként jelent meg. A korai szövegek sokszor nem tagadják más istenek létét; inkább azt követelik, hogy Izrael ne tisztelje őket. Jahve „féltékeny” Isten, aki riválisokat tilt. A régészeti leletek szerint sok izraelita háztartásban női istenségfigurákat használtak, és Jahve mellett Aséra tisztelete is elterjedt lehetett. A kizárólagos Jahve-kultusz hosszú vallási küzdelem eredménye.

A 7. században, Jósiás király idején erősödött meg az a mozgalom, amely egyetlen legitim kultushelyet, a jeruzsálemi templomot fogadta el. A Királyok könyve szerint a templom felújításakor „megtalálták a törvény könyvét”, amelyet sok kutató a Deuteronomium korai formájával hoz kapcsolatba. A megtalálás lehetett valódi régi szöveg felfedezése, de vallási reform programjának ünnepélyes bemutatása is.

A babiloni fogságban a templom központi szerepe paradox módon új formákat szült. Ha nincs oltár, a közösség imával, böjttel, tanítással és otthoni rítusokkal őrizheti hitét. A törvény szavait az ajtófélfára helyezheti, a sabbatot bárhol megtarthatja, a körülmetélés és az étkezés naponta jelezheti különállását. A vallás részben elszakadt a területtől és az

államtól.

Ebben a közegben kapcsolhatták össze a teremtés, az ősatyák, az egyiptomi kivonulás és a pusztai vándorlás hagyományait. A papi szerkesztők különösen fontosnak tartották a szombatot, a szövetség jeleit, a tisztasági szabályokat és a kultusz rendjét. A rítusokat visszavetítették az ősidőkbe: a szombat a teremtésből, a körülmetélés Ábrahámától, a pészah az Exodusból kapott eredetet. Így a fogságban kialakult identitás nem újításnak, hanem ősi parancsnak tűnt.

Kr. e. 539-ben a perzsák elfoglalták Babilont. Kürosz király engedélyezte a deportált közösségek visszatérését és templomaik újjáépítését. A hazatérés azonban nem idilli egyesülés volt. A visszatérők és az otthon maradtak vitatkoztak a földről, a kultusz vezetéséről és arról, ki számít valódi Izraelnek. A száműzetésből jött papi elit végül nagy befolyást szerzett.

A második templom köré szerveződő közösség szigorúbb határokat húzott. Tiltották a vegyes házasságokat, hangsúlyozták a képtilalmat és az egyetlen Isten tiszteletét. Ez a folyamat egyszerre őrzött identitást és okozott kirekesztést. Ezsdrás könyvében idegen feleségeket és gyermekeiket küldik el, olyan döntést, amelyet a túlélés félelme magyaráz, de emberi kegyetlensége nem tűnik el.

A Tóra ebben a korszakban válhatott a közösség alapokmányává. A szöveg nemcsak múltat adott, hanem működési rendet. A földön élő és diaszpórában maradó zsidók

egyaránt olvashatták és követhették. A könyv hordozható hazává vált.

A héber Biblia második és harmadik része később szilárdult meg. A prófétai gyűjtemények a bukás értelmezését és a megújulás reményét őrizték. Az Írások között különböző műfajok kaptak helyet: Jób vitája a szenvedésről, a Prédikátor kételye, Ruth idegen nőjének hűsége, Eszter udvari története, a zsoltárok imái és az Énekek énekének erotikus költészete.

A görög uralom új kihívást jelentett. Nagy Sándor hódítása után a hellenisztikus kultúra sok zsidót vonzott. Görög nyelv, filozófia, sport és városi élet terjedt. A makkabeus felkelés fegyverrel védte a vallási különállást, az írástudók pedig szövegekkel. Alexandriában elkészült a héber szent iratok görög fordítása, a Septuaginta. A legenda szerint hetvenkét fordító egymástól függetlenül ugyanazt a szöveget alkotta meg, ezzel isteni hitelességet adva a fordításnak.

A Biblia kialakulása így nem békés könyvtári munka volt. Birodalmak bukása, menekülés, kulturális verseny és belső vita formálta. A legfontosabb ószövetségi gyűjtemények abból a tapasztalatból születtek, hogy az állam, a király és a templom elpusztulhat, de a történet és a törvény túlélheti őket.

11. FEJEZET

Tekercsek a sivatagban

1947 tavaszán beduin pásztorfiúk egy elveszett állatot kerestek a Holt-tenger közelében. Egy barlangban

agyagkorsókra és régi, bőrre írt tekercsekre bukkantak. A leletek előbb kereskedők kezébe kerültek, majd tudósok ismerték fel korukat és jelentőségüket. A következő években régészek és helybeliek valóságos tekercsvadászatot indítottak a júdeai sivatagban.

Több mint kilencszáz kézirat maradványai kerültek elő, sok ezer töredékben. Többségük héber, más részük arámi, néhány görög nyelvű. Legtöbbször juh- vagy kecskebőrből készített pergamenre írtak, de papirusz és még egy rézből készült tekercs is fennmaradt. A sivatag száraz levegője olyan szövegeket őrzött meg, amelyek más éghajlaton elporladtak volna.

A felfedezés azért volt rendkívüli, mert a korábban ismert teljes héber bibliakéziratok csak a középkorból származtak. A Holt-tengeri tekercsek több száz évvel közelebb visznek a szövegek ókori állapotához. A héber Biblia minden könyvéből találtak részletet Eszter kivételével. Az Ézsaiás-tekercs különösen látványos: szinte teljes könyvet őrzött meg több mint kétezer éven át.

A kéziratok bizonyították, hogy a bibliai szöveg egyszerre volt stabil és változatos. Sok részlet nagyon közel áll a későbbi maszoréta szöveghez, más töredékek a görög Septuaginta mögött álló eltérő héber változathoz hasonlítanak. Nem egyetlen, minden betűjében rögzített Biblia létezett, hanem rokonszövegek családja. A kánon határai sem voltak még teljesen lezárva.

A barlangok nemcsak bibliai könyveket rejtettek. Közösségi szabályzatok, apokaliptikus látomások, himnuszok, bibliaértelmezések és jogi szövegek is előkerültek. Ezek egy sokszínű zsidó világot mutatnak. A farizeusok, szadduceusok, esszénusok, zelóták és más csoportok eltérően értelmezték a törvényt, a templomot és a közelgő megváltást.

A „Közösségi szabály” egy szigorúan szervezett csoport életébe enged betekintést. Tagjai a „világosság fiai”-nak tartották magukat, a kívülállókat pedig a sötétséghez sorolták. Hosszú próbaidő után lehetett belépni, és a tagok vagyonukat a közösségnek adták. Büntetés járt a hazugságért, a másik szavába vágásért és még az ismételt elalvásért is. A szabályzat szerint aki egy ülésen háromszor elszundított, fegyelmi vétséget követett el. Ez a részlet közel hozza a távoli szektát: a végidőt váró igazaknak is meg kellett küzdeniük az unalommal.

A „Háborús tekercs” negyvenéves végső küzdelmet ír le a világosság és sötétség fiai között. Részletes csatarendet, zászlókat, trombitajeleket és imákat közöl. A „Templomtekercs” több mint nyolc méter hosszú, és egy ideális szentély törvényeit írja le, egészen az áldozati állatok vágóhelyéig. A szövegekben gyakran szerepel az „Igazság Tanítója”, akinek személyét máig nem sikerült azonosítani.

A qumráni leleteket sokáig egy helyben élő esszénus kolostor könyvtárának tekintették. Ez a romantikus kép azonban bizonytalan. Khirbet Qumrán telepén nők és gyermekek nyomai is előkerültek, gazdasági és kézműves

tevékenység folyt, ami nem illik egyszerű szerzetesi modellbe. Lehetséges, hogy a tekercseket Jeruzsálemből és más városokból vitték a barlangokba a római háború elől, mint elrejtett könyvtári kincset.

Fontos negatív eredmény is született: a tekercsek között nincs biztos újszövetségi töredék, és nem található bennük Jézus története. Többféle messiási alak jelenik meg – királyi és papi Messiás, Mózeshez hasonló próféta –, de nincs szenvedő és kereszten meghaló megváltó. A qumráni szövegek a kereszténység hátterét világítják meg, nem titkos evangéliumot rejtenek.

Az 1990-es években mégis szenzációs összeesküvés-elmélet terjedt el arról, hogy a Vatikán visszatartja a tekercseket, mert azok megcáfolnák Jézus és Pál történetét. A kiadás valóban lassú volt: a töredékek összeillesztése nehéz, a kutatócsoport zárt, a finanszírozás és a személyes ellentétek hátráltatták a munkát. Amikor azonban a még kiadatlan anyagokat közzétették, nem került elő elhallgatott keresztény bomba.

A leletek konzerválása külön történet. A korai kutatók ragasztószalaggal üveglapokra rögzítették a töredékeket, napfényben tárolták, és ezzel súlyos károkat okoztak. A nedvesség régi penészt élesztett újra. Ma állandó hőmérsékletű, sötét laborokban őrzik őket, és több hullámhosszú fényképezéssel teszik olvashatóvá az elhalványult tintát.

A Holt-tengeri tekercsek legnagyobb tanulsága nem egy szenzációs titok. Sokkal fontosabb: megmutatják, hogy Jézus

korában a zsidóság élénk, vitázó és sokféle vallási világ volt. A Biblia könyvei sem mozdulatlan tárgyként feküdtek egy polcon. Másolták, értelmezték, javították és új közösségi reményekhez kapcsolták őket. A sivatagban nem egy kész könyv, hanem egy alakuló hagyomány pillanatfelvétele maradt fenn.

III. RÉSZ

JÉZUS ÉS AZ ÚJ SZÖVETSÉG

12. FEJEZET

Négy evangélium, négy Jézus-portré

Jézus nem hagyott maga után saját kezű írást. Nem tudunk levélről, naplóról vagy teológiai műről, amelyet ő vetett volna papírra vagy pergamenre. Tanítása szóban terjedt, arámi nyelven, emlékezetben és közösségi ismételtségekben. Az első fennmaradt keresztény szövegek nem az evangéliumok, hanem Pál levelei, amelyek nagyjából húsz évvel Jézus halála után születtek. Az életrajzi elbeszélések később következtek.

Az „evangélium” szó jó hírt jelent. A négy kánoni mű tehát nem modern, távolságtartó életrajz. Szerzőik nem egyszerűen meg akarták őrizni egy galileai tanító emlékét, hanem hitet akartak ébreszteni abban, hogy Jézus a Messiás és Isten különleges küldötte. Az eseményeket ebből a meggyőződésből válogatták és rendezték.

A négy evangélium eredetileg névtelen volt. A Máté, Márk, Lukács és János nevek a 2. századi egyházi hagyományban kapcsolódtak hozzájuk. A címek tekintélyt adtak: két mű apostolhoz, kettő apostoli körhöz kötődött. A modern kutatás többsége azonban nem tekinti őket közvetlen szemtanúi feljegyzéseknek. Görögül író, művelt keresztény szerzők munkái, akik korábbi szóbeli és írott hagyományokat

használtak.

A legkorábbinak általában Márk evangéliumát tartják, amely Kr. u. 70 körül, a jeruzsálemi templom pusztulásának idején keletkezhetett. Márk Jézusa gyorsan cselekszik. A szövegben újra meg újra megjelenik az „azonnal” szó. Jézus gyógyít, ördögöt űz, vitatkozik és úton van. A történet Keresztelő Jánossal kezdődik, nem Jézus születésével. A szereplők lassan értik meg, kicsoda ő, a tanítványok pedig gyakran értetlenek.

Márk egyik legkülönösebb vonása a „messiási titok”. Jézus több csoda után hallgatást parancsol. Mintha nem akarná, hogy pusztán csodatévőként vagy politikai szabadítóként ünnepeljék. Kiléte csak a kereszten válik világossá, ahol egy római százados mondja ki: valóban Isten fia volt. A történet eredeti befejezése valószínűleg nyugtalanítóan rövid: az asszonyok üresen találják a sírt, félelmükben elfutnak és senkinek sem szólnak. A feltámadott Jézus későbbi megjelenéseit tartalmazó lezárás feltehetően későbbi kiegészítés.

Máté és Lukács nagy részben felhasználta Márkot, de kiegészítette saját anyaggal. A két szerző sok közös Jézus-mondást is ismerhetett, amelyeket a kutatás feltételezett „Q-forrásnak” nevezett. Ez a dokumentum nem maradt fenn, létezése irodalmi következtetés. Máté és Lukács emellett külön hagyományokból is merített, ezért vannak történetek, amelyek csak egyikükben olvashatók.

Máté valószínűleg zsidó háttérű keresztény közösségnek ír. Jézust új Mózesként mutatja be. Gyermekkorában egy kegyetlen uralkodó fenyegeti, Egyiptomból tér vissza, hegyen ad tanítást, és öt nagy beszédegységbe rendeződik a mű, mintha az öt mózesi könyvre felelne. Máté újra meg újra hangsúlyozza: mindez azért történt, hogy beteljesedjen az Írás.

A hegyi beszéd Máténál kapja klasszikus formáját. A boldogmondások, a Miatyánk, az ellenség szeretete és az aranyszabály egy nagy tanítói kompozícióban állnak. A szerző nem eltörölni akarja a Tórát, hanem Jézus tekintélyével mélyíteni. Nem elég nem ölni; a gyűlölet gyökerét is vizsgálni kell. Nem elég a nyilvános jámborság; az adakozásnak és imának rejtve kell maradnia.

Máté születéstörténetében József kerül előtérbe. Álmokban kap angyali utasítást, befogadja a várandós Máriát, Egyiptomba menekíti családját, majd visszatér. A napkeleti bölcsek csillagot követnek, Heródes pedig lemészároltatja a betlehemi gyermekeket. A jelenet történeti bizonyítéka hiányzik, irodalmi szerepe azonban világos: Jézus sorsa már gyermekkorában Izrael történetének mintáit követi.

Lukács művelt görög nyelven ír, és egy Teofil nevű címzettnek ajánlja munkáját. Azt állítja, hogy gondosan utánajárt mindennek. Evangéliuma és az Apostolok cselekedetei kétkötetes történetet alkot: az első Jézus útja Galileából Jeruzsálembe, a második az üzenet útja Jeruzsálemből Rómába.

Lukács különösen figyel a szegényekre, nőkre, betegekre és kívülállókra. Nála hangzik el Mária hálaéneke, amely szerint Isten letaszítja a hatalmasokat és felemeli az alázatosakat. Csak nála olvasható az irgalmas samaritánus és a tékozló fiú példázata. Jézusa a kirekesztettek gyógyítója, és még a kereszten is megbocsátást kér kivégzőinek.

A lukácsi születéstörténet jelentősen eltér Mátéétól. Itt Mária kapja az angyali hírt, népszámlálás miatt jutnak Betlehembe, a gyermek jászolba kerül, és pásztorok érkeznek hozzá. Nincsenek bölcsek, nincs gyermekgyilkosság és egyiptomi menekülés. Máténál a család eleve Betlehemben látszik élni, és később költözik Názáretbe; Lukácsnál Názáretből utaznak át ideiglenesen Betlehembe. A két történetet a karácsonyi hagyomány összeolvasztotta, de eredetileg külön elbeszélések.

János evangéliuma a legkésőbbi és leginkább teologikus. Nem jászollal vagy kereszteléssel kezd, hanem kozmikus himnusszal: kezdetben volt az Ige. Jézus itt hosszú beszédekben értelmezi önmagát. „Én vagyok” mondásai – az élet kenyere, a világ világossága, a jó pásztor, az út, az igazság és az élet – szimbolikus portrét alkotnak.

János kronológiája több ponton eltér a másik három, úgynevezett szinoptikus evangéliumtól. Jézus többször jár Jeruzsálemben, a templom megtisztítása pályája elejére kerül, és halála más napon történik. A különbség teológiai célt szolgál: Jézus akkor hal meg, amikor a pészahi bárányokat vágják, vagyis maga lesz az új áldozati bárány.

János Pilátusa vonakodóbb, a „zsidók” kifejezés pedig gyakran ellenséges gyűjtőnévként jelenik meg. Ez a nyelv később súlyos zsidóellenes értelmezésekhez járult hozzá, noha Jézus és első követői maguk is zsidók voltak. Az evangélium belső közösségi konfliktust tükrözhet, amelyet a későbbi kereszténység tévesen egy egész népre vetített ki.

Miért őrzött meg az egyház négy, egymással részben ellentmondó evangéliumot? Készíthetett volna egyetlen egységes történetet. A 2. században Tatianosz valóban összeállított ilyen harmóniát, a Diatesszarónt. A kánon mégis a négyes sokféleséget választotta. Talán azért, mert minden közösség más portréban ismerte magára. Márk szenvedő Messiást mutat, Máté tanítót és új Mózes, Lukács az irgalom hirdetőjét, János mennyei Igét.

A különbségek történeti nehézséget jelentenek, de irodalmi erőt is adnak. Jézus alakja nem zárható egyetlen nézőpontba. A négy evangélium közös magot őriz – galileai működés, tanítványok, konfliktus, kereszthalál és feltámadáshit –, mégis négy különböző értelmezést kínál. A kereszténység alapirata így maga is vitázó közösséget őriz.

13. FEJEZET

A történetmondó Jézus

Jézus tanításának legmaradandóbb darabjai nem rendszeres teológiai értekezések, hanem rövid történetek. Egy ember házat épít sziklára, másik homokra. Egy magvető szórja a

vetőmagot, amely részben útra, kövek közé vagy tövisek közé hull, részben jó földbe. Egy asszony elveszít egy pénzdarabot, és addig keres, amíg meg nem találja. Egyszerű falusi jelenetek, mégis évszázadokon át új jelentést kaptak.

A példázat nem pusztán illusztráció. Nem úgy működik, mint egy tankönyvi példa, amelynek tanulsága rögtön egyértelmű. Gyakran zavarba ejt, eltúloz vagy csapdát állít. A hallgató először természetesnek érzi a történetet, majd hirtelen rájön, hogy róla szól. Nátán próféta ugyanígy vezette rá Dávidot saját bűnére a szegény ember bárányának történetével.

Az irgalmas szamaritánus példázatában egy kirabolt embert pap és levita kerül el, végül egy szamaritánus segít rajta. A korabeli zsidók és szamaritánusok között mély vallási ellenségeskedés volt. A történet tehát nem egyszerűen azt mondja, hogy legyünk kedvesek. Az erkölcsi példát attól kapja a hallgató, akit idegennek, eretneknek vagy ellenségnek tekint. A kérdés sem az marad, ki az én felebarátom, hanem az: én kinek válok felebarátjává.

A tékozló fiú története valójában két fiúról és egy különös apáról szól. A fiatalabb kikéri örökségét, mintha apját már halottnak tekintené, eltékozolja vagyonát, majd hazatér. Az apa elé fut, visszafogadja és lakomát rendez. Az idősebb fiú azonban felháborodik. Mindig engedelmes volt, mégsem kapott ilyen ünnepet. A példázat nem oldja fel tiltakozását. Nyitva hagyja, belép-e a házba. Az irgalom botránya éppen az, hogy nem arányos az érdemmel.

A szőlőmunkások példázata hasonlóan sérti az igazságérzetet. A gazda ugyanannyi bért fizet azoknak, akik egész nap dolgoztak, mint akik csak az utolsó órában érkeztek. Gazdasági szempontból ez kiszámíthatatlan munkaadói magatartás. A történet azonban Isten országának logikájáról szól, ahol az ajándék nem mérhető a teljesítményhez. Az elsőként érkezők nem kapnak kevesebbet az ígértnél, mégis igazságtalanságot éreznek, mert más is részesül a jóban.

Más példázatok keményebbek. A talentumokról szóló történetben a gazda megjutalmazza a kockázatot vállaló szolgákat, a pénzt elásó embert pedig megbünteti. A királyi menyegző példázata erőszakos ítélettel zárul. Az okos és balga szüzek történetében az elkésők előtt bezárják az ajtót. Jézus példázatai nem csupán szelíd erkölcsi mesék, hanem sürgető végidővárás részei.

A kutatók régóta próbálják elválasztani Jézus eredeti mondásait az evangélisták magyarázataitól. A példázatokat előbb arámi környezetben mondhatták el, később görögül rögzítették. A közösségek saját helyzetükhöz alkalmazták őket. A magvető történetéhez például allegorikus magyarázat kapcsolódik: a különböző talajok az ige különböző fogadtatását jelentik. Lehetséges, hogy ez már a missziós egyház tapasztalatát tükrözi, nem az eredeti rövid történet része.

A példázatok változatai is árulkodók. Ugyanaz a mondás Máténál és Lukácsnál eltérő hangsúlyt kaphat. A források nem hangfelvételt őriznek, hanem élő hagyományt. Az evangélisták szerkesztők és értelmezők voltak: történeteket

csoportosítottak, keretet adtak, tanulságot kapcsoltak hozzájuk.

A történeti Jézust kutató tudósok számára a példázatok különösen értékesek, mert nyelvük és képi világuk illeszkedik az 1. századi Galileához. Magvetés, adósság, szőlőmunkások, halászat, pásztorok, lakomák és családi örökség jelenik meg bennük. A történetek nem császári palotákból nézik a világot, hanem falvakból, piacokról és földekről.

A példázatok Isten országáról beszélnek, de ritkán határozzák meg. Mustármaghoz hasonlítják, amely apró, mégis nagy növénné lesz; kovászhoz, amely láthatatlanul átjárja a tésztát; elrejtett kincshez, amelyért érdemes mindent eladni. Isten uralma nem feltétlenül látványos politikai rendszerként indul. Kicsiben, rejtve és átalakító erővel jelenik meg.

A példázat ereje abban áll, hogy nem zárja le a gondolkodást. A jó történet túléli első magyarázatát. Az irgalmas szamaritánus újra megszólalhat vallási, etnikai vagy politikai ellenségeskedések között. A tékozló fiúban máskor az elveszett gyermek, máskor a sértett testvér, máskor a határokat átlépő apa kerül középpontba. A történetek nem engedik, hogy az olvasó puszta szemlélő maradjon.

14. FEJEZET

Mária: a mellékszereplőből ég királynője

A keresztény művészetben alig van Máriánál gyakrabban ábrázolt alak. Templomok ezreiben tartja karján a gyermeket, fogadja az angyali üdvözlést, áll a kereszt alatt vagy emelkedik a mennybe. A későbbi egyházi hagyomány címek tucatjait adta neki: Isten anyja, ég királynője, szeplőtelen szűz, szomorú anya, bűnösök oltalma. Ehhez képest az Újszövetség meglepően keveset mond róla.

Márk, a legkorábbi evangélista nem ismeri a szűzi születés történetét. Jézust „Mária fiának” nevezi, és testvéreket, nővéreket említ. Egy jelenetben Jézus családja azért érkezik, hogy hazavigye, mert úgy hallják, magán kívül van. Jézus ekkor tanítványaira mutat: aki Isten akaratát cselekszi, az az ő testvére és anyja. Ez a kép távol áll a későbbi marianus áhítattól.

Pál még kevesebbet mond. A Galatákhöz írt levélben Jézust „asszonytól születettnek” nevezi, de nem említi Mária nevét és nem beszél csodás fogantatásról. János evangéliuma sem nevezi meg, egyszerűen Jézus anyjaként szerepelteti a kánai menyegzőn és a kereszt alatt.

A szűzi születés Máté és Lukács evangéliumában jelenik meg, eltérő formában. Máténál József álmában kap magyarázatot Mária terhességére. A szerző Ézsaiás próféciáját idézi: a szűz fiút szül, akit Immánuelnek neveznek. A héber eredeti szó inkább fiatal nőt jelent, a görög fordítás azonban egyértelműbben szűzként adta vissza. Egy fordítási döntés így meghatározó teológiai bizonyítékká vált.

Lukácsnál Gábrriel angyal Máriát szólítja meg. A fiatal nő kérdez, majd elfogadja a küldetést. A történet a beleegyezés és engedelmesség mintájává tette őt: „Legyen nekem a te ígéd szerint.” Mária később Erzsébetnél mondja el a Magnificatot, amely társadalmi fordulatot hirdet. Isten szétszórja a gőgösöket, letaszítja a hatalmasokat és felemeli az alázatosakat.

Az evangéliumok hallgatását a 2. századtól apokrif történetek töltötték ki. Jakab előevangéliuma részletes gyermekkort adott Máriának. Szülei, Joachim és Anna hosszú meddőség után angyali ígéretet kapnak. Máriát kisgyermekként a templomba viszik, ahol különleges tisztaságban nevelkedik. Tizenkét éves korában özvegy férfiakat gyűjtenek össze, és József botjából galamb röppen fel, jelezve, hogy ő legyen a lány őrzője.

Az apokrif mű a szülés utáni szüzességet is drámai módon bizonyítja. Egy Salome nevű bába kételkedik, ezért testi vizsgálatot végez, majd csodás büntetést és gyógyulást tapasztal. A jelenet a későbbi hívő képzelet számára fontosabb lett, mint történeti valószínűsége. Az előevangélium nem került be a Bibliába, mégis innen származik Mária hagyományának számos közismert eleme, köztük szüleinek neve.

A szűzi születés gondolata nem légtüres térben jelent meg. A görög-római világ ismerte az isteni eredetű hősök történeteit. Perszeusz anyját, Danaét Zeustól származó aranyeső termékenyítette meg. Uralkodók és filozófusok születéséhez is

csodás jeleket kapcsoltak. A keresztény írók nem feltétlenül másoltak egyetlen mítoszt, de olyan kulturális nyelven beszéltek, amelyben a rendkívüli személy rendkívüli fogantatása érthető motívum volt.

Mária teológiai felemelkedése összefüggött a Jézusról folyó vitákkal. Ha Jézus valóban Isten és ember egyszerre, nevezhető-e Mária „Isten anyjának”? Nesztoriosz konstantinápolyi pátriárka óvatosabb „Krisztusszülő” címet javasolt. Ellenfele, Alexandriai Kürillosz attól tartott, hogy ezzel kettéválasztják Krisztust emberi és isteni személyre.

431-ben Efezusban zsinat ült össze. A teológiai vita politikai leszámolássá vált: egymást kölcsönösen kiközösítő csoportok, sietve megnyitott ülések és császári beavatkozás követte egymást. Végül a „Theotokosz”, Isten-szülő cím győzött. Eredetileg Jézus egységéről szólt, de Mária kultuszát is hatalmas lendülethez juttatta.

Efezus különleges helyszín volt. Korábban Artemisz istennő nagy kultuszközpontja állt itt, temploma az ókori világ csodái közé tartozott. Nem bizonyítható egyszerű folytonosság, mégis feltűnő, hogy a város, amely évszázadokon át női isteni alakot tisztelt, a keresztény Istenanya címének diadalhelye lett.

A következő évszázadokban az egyház olyan tanokat fogalmazott meg, amelyek közvetlenül nem olvashatók a Bibliában. Mária örök szüzességét, szeplőtelen fogantatását és testi-lelki mennybevételeét dogmává emelték. Az utóbbi kettőt csak 1854-ben és 1950-ben hirdették ki. A hagyomány tehát nem egyszerűen kibontotta a bibliai adatokat, hanem új

állításokat épített rájuk.

Mária története különös ellentmondást hordoz. Egy nő került az angyalok és szentek fölé, miközben az egyházi vezetésből a nőket kizárták. A tisztelet nem feltétlenül jelentett társadalmi egyenlőséget. Mária sokszor az engedelmes, szűz és anyai nőideál megtestesítője lett, amelyet valóságos nőkre is kötelező mintaként vetítettek.

Ugyanakkor alakja menedéket is adott. Az irgalmas anya közelebbinek tűnhetett, mint a bíróként ábrázolt Krisztus. Háborúban, járványban, szüléskor és gyászban hozzá fordultak. A népi vallásosság sokszor többet tulajdonított közbenjárásának, mint amit a hivatalos teológia megengedett.

A protestáns reformáció visszafogta a Mária-kultuszt, de Luther maga is tisztelte Jézus anyját és elfogadta szüzességét. A vita inkább arról szólt, van-e bibliai alapja az imáknak, ünnepeknek és dogmáknak. Mária így a Biblia és hagyomány kapcsolatának egyik legvilágosabb példája: az a személy, akiről kevés szöveg szól, a keresztény kultúra egyik legnagyobb alakjává nőtt.

15. FEJEZET

Pál, a nyugtalan apostol

A legkorábbi fennmaradt keresztény szerző nem az evangélisták egyike, hanem Pál. Thesszalonikába írt levele körülbelül Kr. u. 50-ben keletkezhetett. Tele van sürgetéssel és örömmel: örüljetek, imádkozzatok, adjatok hálát. Jézus

halála után alig két évtizeddel már kis keresztény közösségek működtek a Földközi-tenger keleti városaiban.

Pál eredeti neve Saul lehetett. Zsidó családból származott, a diaszpóra görög nyelvű világában nőtt fel, és római polgárjoggal is rendelkezhetett. A hagyomány Tarszushoz köti. Nem ismerte Jézust földi működése idején, sőt kezdetben üldözte követőit. Levelei szerint azonban kinyilatkoztatásban látta a feltámadt Krisztust, és ez apostollá tette.

Az Apostolok cselekedetei látványos megtéréstörténetet mesél: Damaszkusz felé mennyei fény vakítja el, hang kérdezi, miért üldözi Jézust, majd három napig nem lát. Pál saját beszámolója szűkszavúbb. Nem részletezi az utat és a leesést a lóról – lovat egyébként a bibliai szöveg sem említ. A művészet mégis lóháton ábrázolta, mert így drámaibb lett a fordulat.

Pál küldetésének középpontjában a nem zsidók álltak. A döntő kérdés az volt: kell-e a pogány férfiaknak körülmetélkedniük, és teljesen alá kell-e vetniük magukat a mózesi törvénynek ahhoz, hogy Krisztus követői legyenek? Pál válasza nem. A hit és a Lélek közössége elég, különben a kereszténység a zsidóságon belüli kis irányzat maradhatott volna.

Ez a gondolat heves konfliktust váltott ki. A jeruzsálemi közösség vezetői, köztük Jakab, Jézus testvére, szorosabban kötődtek a zsidó életformához. Az Apostolok cselekedetei kompromisszumos tanácskozásról ír: a pogányokat nem kell körülmetélni, de tartózkodjanak bizonyos ételektől és szexuális vétségektől. Pál leveleiből a vita élesebbnek látszik. Pétert

nyilvánosan képmutatással vádolja, amikor az visszahúzódik a pogány keresztények asztalától.

Pál teológiája a keresztre épül. A római világban a kereszthalál megalázó kivégzés volt, rabszolgák és lázadók büntetése. Az apostol mégis azt hirdette, hogy Isten éppen a gyengeség és botrány eszközén keresztül győzött. A feltámadás igazolja Jézust, és új korszakot nyit.

Pál azt várta, hogy ez a korszak hamarosan beteljesedik. Az Úr napja úgy érkezik, mint tolvaj az éjszakában. Néhány levelében úgy beszél, mintha ő és olvasói még életben lennének Krisztus visszatérésekor. Ez a sürgetés magyarázza missziós szenvedélyét. Minél több néphez el kell juttatni az üzenetet, mielőtt elérkezik a vég.

Utazásai során több ezer kilométert tett meg gyalog és hajón. Antiochiából Kis-Ázsia városaiba, Görögországba, Korinthusba és végül Rómába jutott. Városi hálózatot épített. Zsinagógákban kezdett prédikálni, majd pogány érdeklődőkhöz fordult. Közösségei többnyire házakban gyűltek össze, tehetősebb támogatók otthonaiban.

Nők is fontos szerepet játszottak mozgalmában. Lídia bíboráros vendégül látta, Priscilla férjével együtt tanított és gyülekezetet vezetett, Főbét diakónusként és patrónusként ajánlja. A Római levélben Júniát az apostolok között kiválónak nevezi; későbbi másolók és magyarázók olykor férfinévvé alakították, mert zavarba ejtette őket egy női apostol emléke.

Pál egyenlőségi mondata rendkívül erős: Krisztusban nincs zsidó és görög, rabszolga és szabad, férfi és nő. A gyülekezetek társadalmi gyakorlata azonban nem tüntette el azonnal a különbségeket. A rabszolgaságot Pál nem követeli megszüntetni. Filemonhoz írt rövid levele mégis különleges erkölcsi nyomást gyakorol.

Onézimosz, a szökött rabszolga Pálhoz kerül. Az apostol visszaküldi gazdájához, ami a modern olvasó számára csalódás. Ugyanakkor arra kéri Filemont, ne rabszolgaként, hanem szeretett testvérként fogadja. A társadalmi intézményt nem támadja meg közvetlenül, de a közösségen belüli testvériség elvét olyan közel viszi hozzá, hogy feszültség keletkezik.

Pál levelei személyesek és indulatosak. Nem elvont tankönyvek. Válaszol hírekre, pénzgyűjtést szervez, vitázik, dicsér és fenyeget. A galatákat „eszteleneknek” nevezi, ellenfeleiről azt írja, bárcsak egészen megcsonkítanák magukat. Másutt a szeretet himnuszát fogalmazza meg, amely nélkül a nyelveken szólás és a hit is üres zaj.

Fizikai szenvedéseit szinte leltárként sorolja: többször megkorbácsolták, börtönbe vetették, megkövezték, hajótörést szenvedett, éhezett és veszélyben volt. A zsidó fegyelmi büntetés harminckilenc ütése azért maradt egy híján negyven, nehogy véletlenül túllépják a törvényes határt. Pál öt ilyen büntetésről beszél. Háromszor római módra vesszőzték meg.

Egy alkalommal Lisztrában annyira megkövezték, hogy halottnak hitték és kivonszolták a városból. Túlélte, majd

folytatta útját. Mi hajtotta? Nem pusztá szenvedésvágy, hanem az a meggyőződés, hogy a gyengeségben Krisztus ereje látható. Beszél egy „tövisről a testében”, de nem mondja meg, mi volt: betegség, látászavar, epilepszia, lelki kín vagy ellenfél. A homály évszázadokra találgatást indított.

Pál sátorkészítőként dolgozott, így részben eltarthatta magát. Leveleit írnoknak diktálta, majd saját kézírású üdvözléssel hitelesítette. A ma neki tulajdonított tizenhárom újszövetségi levélből a kutatók általában hetet tekintenek biztosan hitelesnek. A többi tanítványi körökben, a nevében születhetett. Az ókorban ez nem feltétlenül számított ugyanolyan csalásnak, mint ma; egy iskola a mester tekintélyével folytatta tanítását.

Élete vége homályos. Az Apostolok cselekedetei római házi őrizetben hagyja, ahol tovább prédikál. A későbbi hagyomány szerint Nero uralma alatt kivégezték, római polgárként lefejezéssel, nem keresztre feszítéssel. Biztos beszámoló nincs. Lehetséges, hogy a 64-es római tűzvész utáni keresztényüldözésben halt meg.

Pál történelmi jelentősége óriási. Jézus zsidó megújulási mozgalmát egyetemes vallás nyelvére fordította. A hit, kegyelem, test, lélek, törvény és szabadság fogalmai később Augustinust, Luthert és egész teológiai korszakokat formáltak. Ugyanakkor levelei nehéz örökséget is hagytak: nőkről, szexualitásról és hatalomról szóló mondatait eltérő közösségi helyzetekből kiragadva évszázadokon át merev szabályokká tették.

Az apostol nem békés, márványba merevedett szent volt. Szenvedélyes, sérülékeny és konfliktuskereső ember, aki szinte mindig úton volt. A szeretet prédikátora azért tudott ilyen erővel írni, mert gyülekezeteiben folyamatosan megtapasztalta a szeretet hiányát.

IV. RÉSZ

HOGYAN LETT A TÖRTÉNETEKBŐL SZENTÍRÁS?

16. FEJEZET

A kánon kapui előtt

Az első keresztény századokban nem létezett egyetlen, lezárt Újszövetség. A gyülekezetek különböző iratokat olvastak: Pál leveleit, Jézus mondásgyűjteményeit, evangéliumokat, próféciákat, mártírtörténeteket és apokalipsziseket. Egyes művek nagy területen elterjedtek, mások csak egy-egy közösségben. A könyvek tekintélye használat közben alakult ki.

A választás azért is nehéz volt, mert a kor vallási piaca rendkívül gazdag volt. A Földközi-tenger városaiban tovább éltek a görög és római istenek kultuszai, egyiptomi misztériumvallások ígértek túlvilági megmenekülést, perzsa eredetű tanok beszéltek fény és sötétség harcáról, filozófiai iskolák kínáltak életvezetést. Több vándorprédikátor és csodatévő állította magáról, hogy isteni küldetése van. A keresztény rítusok, például a mosakodás, közös étkezés vagy szent lakoma sem voltak minden előzmény nélkül.

Jézusról is sokkal több történet keringett, mint amennyi a négy evangéliumba bekerült. A gyermekkor-evangéliumokban

a kis Jézus agyagmadarakat kelt életre, de indulatos csodákat is tesz, és megbünteti játszótársait. Más művek részletesen leírják pokolra szállását, az apostolok kalandjait vagy Mária életét. Ezek a szövegek kielégítették a kíváncsiságot ott, ahol a kánoni evangéliumok hallgattak.

Néhány irat közel került ahhoz, hogy bekerüljön az Újszövetségbe. A Hermász pásztora látomásos bűnbánati mű volt, amelyet Rómában sokan olvastak. A Didakhé rövid egyházi kézikönyvként erkölcsi tanítást, kereszteleési és böjti szabályokat közölt. Kelemen levele és Barnabás levele egyes kéziratokban a ma ismert könyvek mellett szerepelt. Más művekről hamar kiderült, hogy késői vagy túl különös tanítást képviselnek.

A hamis szerzőség sem volt ritka. Apostolok nevében írtak műveket, hogy tekintélyt szerezzenek. Még Pál és Seneca római filozófus állítólagos levelezését is megalkották, mintha a kereszténység nagy apostola és a pogány bölcs kölcsönösen elismerték volna egymást. A levelek történetileg hiteltelenek, de azt mutatják, mennyire fontos lett a kereszténység számára, hogy az antik műveltséggel is kapcsolatot teremtsen.

A 2. században sürgetővé vált a határok kijelölése. Markión, egy befolyásos tanító, elutasította az Ószövetség teremtető Istenét, és szűk keresztény kánont állított össze: Lukács evangéliumának átdolgozott változatát és tíz páli levelet. Az egyház válasza nem az Ószövetség elhagyása, hanem megőrzése lett. A zsidó Szentírást Krisztusra mutató előtörténetként olvasták.

A gnosztikus irányzatok gyakran úgy tanították, hogy az anyagi világ hibás vagy gonosz teremtménye, és a megváltás titkos tudás révén lehetséges. Egyes gnosztikus evangéliumok Jézust rejtett bölcsesség közlőjeként mutatják. Az egyházi kánon ezzel szemben ragaszkodott a teremtés jóságához, Jézus valóságos testéhez, halálához és feltámadásához. A kiválasztott könyvek tehát teológiai viták győztesei is.

A négy evangélium tekintélye a 2. század végére megszilárdult. Iréneusz lyoni püspök teológiai érvet is alkotott: ahogy négy égtáj és négy fő szél van, úgy négy evangéliumnak kell lennie. Az érvelés ma furcsának tűnik, de jelzi, hogy a négyes gyűjtemény már szent rendként élt.

Pál leveleiből szintén korán gyűjtemény készült. A másolók azonban nem mindig ugyanazokat a darabokat ismerték. A Zsidókhoz írt levél szerzője névtelen, mégis Pálhoz kapcsolták, hogy helyet kapjon. A Jelenések könyvét keleten sokáig gyanakvással kezelték, nyugaton viszont erős tekintélye lett. Más apokalipszisek, például Péter jelenése, végül kimaradtak.

A kánon kialakulásában több szempont működött. Apostoli eredetet kerestek, vagyis azt, hogy az irat apostolhoz vagy közvetlen köréhez kapcsolódjon. Fontos volt az egyházak széles körű használata és az, hogy a szöveg összhangban álljon az elfogadott hittel. Ezeket a feltételeket azonban utólag, rugalmasan alkalmazták. Nem minden kánoni könyv apostoli, és nem minden korán olvasott mű került be.

A 4. század végére a mai huszonhét könyves Újszövetség vált uralkodóvá. Athanasziosz alexandriai püspök 367-es

húsvéti levelében elsőként sorolta fel pontosan ezt a huszonhét könyvet. Helyi zsinatok megerősítették a listát, de nem egyetlen központi döntés teremtette meg. A kánon hosszú használati és hatalmi folyamat eredménye volt.

A Biblia értelmezéséhez eközben új módszerek születtek. Alexandriai Philón már Jézus korában allegorikusan olvasta a Tórát, hogy összekapcsolja a zsidó hitet a görög filozófiával. A bibliai szereplőkben lelki erőket és eszméket látott. Az elbeszélések nem pusztán múltbeli események, hanem az emberi lélek drámái lettek.

Órigenész a 3. században még tovább ment. A szövegnek testi, lelki és szellemi értelmet tulajdonított. Az Ó- és Újszövetség eseményeit előképek hálózataként kapcsolta össze. Melkizedek kenyere és bora az eucharishtiát előlegezte meg, Izsák áldozata Krisztusét, a Vörös-tengeren való átkelés a keresztséget. Ezzel a Biblia egyetlen nagy, egymásra felelő művé vált.

Órigenész filológusként is rendkívüli munkát végzett. A Hexaplaban a héber szöveget és több görög fordítást hat oszlopban állította egymás mellé. A hatalmas mű teljes egészében elveszett, csak töredékei maradtak fenn. Már az ókorban tudták tehát, hogy a Biblia szövegének több változata van, és összehasonlító kutatás szükséges.

Augustinus megtéréstörténete jól mutatja, milyen személyes erőt kapott a könyv. 386-ban Milánóban belső válsággal küzdött. Egy kertben gyermekhangot hallott: „Tolle, lege” – vedd és olvasd. Felütötte Pál leveleit, és az

önfegyelemre szólító mondatot saját életének isteni válaszaként olvasta. Egy véletlenszerűen megnyitott szöveg sorsfordító orákulummá vált.

Később püspökként Augustinus sokat tett az Ó- és Újszövetség teljes kánonjának elfogadásáért. Ragaszkodott ahhoz, hogy a nehéz, kegyetlen vagy homályos részeket se vágják ki. A Biblia szerinte az egész emberi történelem és megváltás nagy panorámája. Olvasásához nyelvi, történeti és természeti ismeretek szükségesek, ugyanúgy műveltség, mint a klasszikus irodalomhoz.

A kánon lezárása nem szüntette meg a vitát. Éppen ellenkezőleg: a kiválasztott könyvek egymás mellé kerülve új kérdéseket szültek. Hogyan egyeztethető össze a törvény és a kegyelem, az erőszakos honfoglalás és az ellenség szeretete, Pál szabadsága és az egyházi rend? A Biblia egységét nem a különbségek eltörlése, hanem a közös olvasási tér teremtetete meg.

17. FEJEZET

Jeromos és a latin Biblia

A 4. század végén a nyugati kereszténység latinul beszélt, de bibliai szövegei zavaróan sokfélék voltak. Több régi fordítás keringett, eltérő megfogalmazásokkal és hibákkal. Damasus pápa ezért egy rendkívül művelt, ugyanakkor nehéz természetű tudóst bízott meg a szövegek javításával: Hieronymust, magyarul Jeromost.

Jeromos Dalmáciában született, Rómában tanult retorikát és klasszikus irodalmat. Szenvedélyesen szerette Cicero stílusát, de később bűntudat gyötörte pogány olvasmányai miatt. Egy híres álmában mennyei bíró előtt állt, aki nem kereszténynek, hanem „ciceróniánusnak” nevezte. A megrázó látomás után megfogadta, hogy a Szentírásnak szenteli tudását, bár klasszikus műveltségét soha nem hagyta maga mögött.

Aszkétaként a szíriai sivatagba vonult. Saját beszámolója szerint böjtölt, teste eldurvult, de képzeletében továbbra is római táncosnők és élvezetek jelentek meg. A jelenet jól illik Jeromos ellentmondásos személyiségéhez. A testi vágyat szinte megszállottan üldözte, közben rendkívül érzéki nyelven írt róla.

Rómában befolyásos arisztokrata nők körét tanította bibliaolvasásra és aszkézisre. Özvegyeket, fiatal lányokat buzdított szüzességre, böjtre és tanulásra. Ellenfelei botrányt emlegettek, ő pedig sértő pamfletekkel válaszolt. Damasus halála után elhagyta Rómát, és Betlehemben telepedett le, ahol kolostort és tudományos műhelyt alakított ki.

Fordítói munkája több szakaszban készült. Először a latin evangéliumokat javította a görög szöveg alapján. Az Ószövetségnél kezdetben a görög Septuagintát használta, később azonban egyre inkább a héber eredetihez fordult. Ez vitát váltott ki. Sok keresztény a Septuagintát isteni ihletésűnek tartotta, és gyanakodott minden olyan változtatásra, amely eltért a templomban megszokott

mondatoktól.

Jeromos a „héber igazságot” hirdette, de hébertudásának szintje máig vita tárgya. Zsidó tanítóktól tanult, szótárakat és görög fordításokat használt, ám hibái arra utalnak, hogy nem mindig értette biztosan a nyelvet. Ettől még teljesítménye rendkívüli volt. Egy hatalmas, több nyelvből és hagyományból álló gyűjteményt alakított viszonylag egységes latin szöveggé.

A legismertebb tévedés Mózes arcához kapcsolódik. A héber szöveg szerint arca sugárzott, amikor lejtött a hegyről. A szó gyöke azonban a „szarv” szóval is összefüggthetett. A latin fordításban ezért Mózes „szarvassá” vált. Michelangelo évszázadokkal később hűségesen két kis szarvval faragta meg. A hiba művészettörténeti igazsággá lett.

Más fordítási döntések teológiai vitákat befolyásoltak. A héber és görög szavak jelentései nem fedik egymást tökéletesen. A „megtérés” és „bűnbánat”, az „igazzá tenni” és „igaznak nyilvánítani” közötti árnyalatok később egész felekezeti rendszerekben kaptak szerepet. A fordító soha nem pusztán szavakat cserél; értelmez.

Jeromos stílusa egyszerre akart közérthető és emelkedett lenni. A később Vulgatának, vagyis közhasználatú változatnak nevezett latin Biblia nem azonnal győzött. Évszázadokig keveredett más latin szövegekkel, majd a középkor folyamán vált Nyugat-Európa alapvető Bibliájává. A liturgia, teológia, jog és irodalom nyelvét formálta.

A fordító magánélete és tanítása kevésbé szelíd. A házasságot elfogadta, de a szüzességet sokkal magasabb rendűnek tartotta. Olykor úgy írt a nemi életről, mintha még a házasságon belül is szégyen lenne. Ellenfeleit durván támadta, és ritkán gyakorolt irgalmat a vitában. A szent szöveg nagy közvetítője nehezen viselte, ha valaki másként értelmezett.

Jeromos mégis maradandó példát adott a filológiai felelősségre. Vissza akart térni a forrásokhoz, összehasonlította a nyelveket, helyneveket és kéziratokat. Tudta, hogy a Biblia szavai történeti közegből származnak, és a pontatlan másolás felhalmozódhat. Munkája nem volt hibátlan, de nélküle a nyugati kereszténység más nyelven gondolkodott volna.

A latin Biblia egyúttal hatalmi eszköz lett. Miközben egységet adott a kontinens egyházainak, egyre nagyobb távolságot teremtett a latinul nem tudó hívek és a szöveg között. A papok és szerzetesek olvasták, magyarázták, másolták; a többség képekből, prédikációkból és liturgikus mondatokból ismerte. A Vulgata sikere előkészítette a későbbi nagy kérdést: kié a Biblia?

18. FEJEZET

A Biblia képekben és tiltások között

A középkorban egy teljes Biblia kézírata vagyonokat ért. Pergamenhez állatok százainak bőrére lehetett szükség, a másolás hónapokig vagy évekig tartott, a díszítéshez aranyat

és drága festékeket használtak. A könyv kolostor, püspökség vagy uralkodó kincse volt, nem hétköznapi tárgy.

A legtöbb keresztény ezért nem olvasva ismerte a bibliai történeteket. A templom falai, kapui, üvegablakai és oltárképei vizuális Bibliaként működtek. Ádám és Éva, Noé bárkája, Dávid és Góliát, az angyali üdvözlés, a keresztre feszítés és az utolsó ítélet jelenetei egymás mellett tanítottak. A kép nem pusztán illusztráció volt, hanem értelmezés.

Különösen kedvelt módszer lett a tipológia, amely az Ószövetség eseményeiben az Újszövetség előképeit látta. Jónás három napja a hal gyomrában Jézus sírban töltött idejére utalt. Izsák majdnem bekövetkező feláldozása Krisztus áldozatára, a rézkígyó a keresztre, Éva Ádám oldalából való teremtése az egyház Krisztus oldalából való születésére mutatott.

A Biblia pauperum, a „szegények Bibliája” képek és rövid szövegek rendszerében mutatta be ezeket a párhuzamokat. Neve nem feltétlenül azt jelentette, hogy írástudatlan szegények könyve volt. Lehetett kevésbé képzett papok prédikációs segédlete, vándorló szerzetesek kézikönyve vagy tanító képsor. Mindenesetre olyan korszak terméke, amelyben a látvány könnyebben jutott el a tömegekhez, mint a teljes latin szöveg.

A középkori egyház nem tiltotta mindig és mindenütt a népnyelvű Bibliát. Már jóval a reformáció előtt születtek ó- és középelnémet, francia, angol, holland, lengyel és szláv fordítások. A vezetők félelme inkább az ellenőrizetlen

fordítástól és magyarázattól erősödött fel. Ha a laikus maga olvassa, vajon elfogadja-e az egyházi értelmezést?

A 12-13. századi eretnekmozgalmak idején a kérdés politikai súlyt kapott. A valdensek szegénységet és apostoli egyszerűséget hirdettek, népnyelvű bibliai részeket tanultak. A dél-franciaországi katharok eltérő, dualista világnézetet követtek. Az egyház keresztes hadjárattal, inkvizícióval és tanítási ellenőrzéssel válaszolt.

III. Ince pápa 1199-ben gyanakvással írt a magán bibliaolvasó összejövetelekről. A toulouse-i zsinat 1229-ben korlátozta a laikusok ószövetségi és újszövetségi könyvbirtoklását, bár zsoltároskönyvet és imakönyvet engedett. Tarragona zsinata még könyvégetéssel is fenyegetett. A rendelkezések hatása területenként eltért, de világossá tették: a szöveghez való hozzáférés hatalmi kérdés.

A tilalmak mögött nemcsak önérdek állt. A kéziratos korban a hibás másolatok és szélsőséges értelmezések valódi veszélyt jelentettek. A Biblia nehéz szöveg, tele erőszakkal, látomással és ellentmondással. Az egyházi vezetők úgy gondolták, képzett magyarázó nélkül félrevezethet. Csakhogy a védelem könnyen monopóliummá vált.

A latin liturgiából a hívek mégis sok mindent ismertek. A Miatyánk, a hitvallás, a zsoltárok és ünnepi olvasmányok ismétlődtek. A gyermekek zsoltárokon tanultak olvasni. A magyar „ábécéskönyv” megfelelőjeként több nyelvben a bibliai tanulókönyv neve is a Biblia gyermeknyelvi alakjához kötődött. A szöveg töredékesen, de mélyen jelen volt.

A prédikációk és legendák gyakran kibővítették a bibliai történeteket. A nép többet tudhatott Mária gyermekkoráról vagy a pokol részleteiről apokrif forrásokból, mint a kánoni evangéliumokból. A Biblia határai a gyakorlatban átjárhatók voltak. A szentek élete, ünnepi játékok és népi énekek összekeveredtek az írott kánonnal.

A középkor végére az olvasni tudó városi rétegek növekedése és a papír olcsóbbá válása új igényt teremtett. Az emberek nemcsak hallani akarták a bibliai mondatokat, hanem saját nyelvükön olvasni. A kéziratos másolók, majd a nyomdászok egyre nehezebben voltak megállíthatók. A kérdés már nem az volt, lesz-e népnyelvű Biblia, hanem az, ki adhatja ki, milyen szövegből és milyen magyarázattal.

19. FEJEZET

Wyclif, Hus és Luther: a szöveg kiszabadul

A 14. századi Oxfordban John Wyclif teológus azt tanította, hogy a Szentírás tekintélye magasabb az egyházi hivatalénál. Bírálta a papság gazdagságát, a pápai hatalmat és a visszaéléseket. Környezetében elkészült az első teljes angol bibliafordítás, amely a latin Vulgatából dolgozott. A kéziratokat követői, a lollardok terjesztették.

Wyclif számára a népnyelv nem pusztán kényelmi kérdés volt. Ha Isten ígéje minden keresztényhez szól, nem tarthatja fogva egy tanult rend nyelve. Ellenfelei viszont attól tartottak,

hogy a képzetlen olvasó saját tévtanát igazolja majd kiragadott mondatokkal. Halála után eretneknek nyilvánították, csontjait kiásták és elégették. A gesztus jól mutatja, mennyire veszélyesnek ítélték emlékét.

Prágában Jan Hus hasonló egyházkritikát fogalmazott meg. Népszerű prédikátor és egyetemi tanár volt, aki cseh nyelven szólt a városi közönséghez. Wyclif tanai hatottak rá, de saját környezetének visszaélései ellen küzdött. A papság erkölcsi hitelességét és Krisztus elsőbbségét hangsúlyozta.

1414-ben Konstanzban egyetemes zsinat ült össze, hogy véget vessen a nyugati egyházszakadásnak. Három rivális pápa igényelte a hatalmat, a város lakossága sokszorosára nőtt, fejedelmek, bíborosok, kereskedők, mutatványosok és prostituáltak érkeztek. A hatalmas vallási-politikai eseményen Husnak biztonságot ígértek, mégis letartóztatták.

A zsinat azt követelte, vonja vissza tanait. Hus nem akart olyan állítást megtagadni, amelyről nem bizonyították be a Szentírás alapján, hogy téves. 1415-ben eretnekként megégették. Halála nem zárta le ügyét. Csehországban felkelés és hosszú háborúk követték, Hus pedig nemzeti és vallási hőssé vált.

A középkori népnyelvű fordítók közül sokan névtelenek maradtak. Egy osztrák fordító felháborodva jegyezte meg, hogy a papok azt állítják, csak ők érthetik Isten szavát, miközben némelyikük alig tanulmányozta. Nevét valószínűleg jó okkal hallgatta el. A fordítás nemcsak nyelvi munka, hanem veszélyes határátlépés volt.

A döntő technikai fordulat a könyvnyomtatás. Gutenberg 15. század közepi latin Bibliája még nem népnyelvű forradalom, de radikálisan megváltoztatta a sokszorosítás sebességét. A kéziratot egyenként másolták, a nyomtatott ívekből viszont százak készülhettek. A szöveg egységesebbé és olcsóbbá vált.

Martin Luther 1521-ben, a wormszi birodalmi gyűlés után Wartburg várában kezdte németre fordítani az Újszövetséget. Nem a Vulgatát követte egyszerűen, hanem a görög szöveghez nyúlt. Fordítói elve szerint nem a latin betűket kell utánózni, hanem „a nép szájára nézni”: hogyan beszél az anya otthon, a gyermek az utcán, az ember a piacon.

Az 1522-es „szeptemberi testamentum” gyorsan elterjedt. Az Ószövetségen Luther munkatársakkal dolgozott, héber szakértelmet is bevonva. A teljes Biblia 1534-ben jelent meg. A fordítás nem az első német Biblia volt, de nyelvi ereje, nyomdai terjedése és a reformáció politikai lendülete páratlanná tette.

Luther szövege formálta a német irodalmi nyelvet. Sok kifejezése közmondássá vált, és még azok beszédébe is beépült, akik nem tudták, honnan származik. Minden nagy bibliafordítás hasonlóan hatott saját nyelvére: nem csupán visszaadta a meglévő beszédet, hanem szabványosította és gazdagította.

A reformáció központi jelszava a „sola scriptura”, egyedül a Szentírás lett. Ez azonban nem jelentette, hogy megszűnt az

értelmezői hatalom. Luther előszókat írt, rangsorolta a könyveket, és a hit általi megigazulás tanát tekintette kulcsnak. Jakab levelét kevésbé becsülte, mert szerinte túlságosan a cselekedeteket hangsúlyozta. A Biblia kiszabadult a régi monopóliumból, de új felekezeti olvasatok közé került.

A katolikus egyház a tridenti zsinaton megerősítette a Vulgata és saját kánonja tekintélyét. Később maga is támogatott ellenőrzött népnyelvű fordításokat. A felekezetek közötti vita paradox módon növelte a bibliaolvasást. Protestánsok és katolikusok egyaránt iskolákat, katekizmusokat és nyomdákat működtettek.

A fejezet- és versszámozás is ekkor vált általánossá. A mai fejezetbeosztás középkori eredetű, a versek rendszeres számozása a 16. században terjedt el. Ez lehetővé tette, hogy vitázók gyorsan ugyanarra a mondatra hivatkozzanak. A Biblia kereshető szöveggé vált, jóval a digitális kor előtt.

A népnyelvű Biblia felszabadító és megosztó erő volt. Az egyéni lelkiismeret támaszát adta, ugyanakkor egymással harcoló felekezetek bizonyítéktárává lett. Parasztfelkelők, királyok, pacifisták és háborúpárti prédikátorok egyaránt idézték. A szöveghez való szabad hozzáférés nem teremtett automatikus egyetértést; inkább láthatóvá tette, milyen sokféleképpen lehet ugyanazt a könyvet olvasni.

20. FEJEZET

Miért nem fogy el a Biblia?

A modern korban a Biblia elveszítette korábbi, szinte megkérdőjelezhetetlen közéleti tekintélyét. A természettudomány másképp beszélt a világ koráról és az ember eredetéről, a történeti kritika feltárta a szövegek rétegeit, az összehasonlító vallástörténet pedig megmutatta a mezopotámiai, egyiptomi, perzsa és görög párhuzamokat. A könyv mégsem tűnt el.

A nyomtatás kezdete óta több milliárd példány készült belőle. Teljes fordítások százai, részfordítások ezrei léteznek. A Szentírás megjelent zsebkönyvben, luxuskiadásban, hangoskönyvben, telefonos alkalmazásban, képregényben és videojátékban. A hordozó változik, a szöveg újabb közönségeket keres.

A Biblia kulturális jelenléte sokszor láthatatlan. A „jó samaritánus”, a „tékozló fiú”, a „sóoszlop”, a „manna”, a „bűnbak”, a „mammon”, az „agyaglábu óriás” és a „falra írt jel” olyan képek, amelyek vallási háttér nélkül is érthetők. A művészet története elképzelhetetlen lenne a teremtés, a pietà, az utolsó vacsora vagy Dávid alakja nélkül.

A modern kritika gyakran a Biblia erkölcsi ellentmondásait emeli ki. Valóban található benne rabszolgaság, patriarchális uralom, népirtó háború, vallási kizárólagosság és kegyetlen büntetés. Ezeket nem lehet felelősen szépíteni. Ugyanakkor ugyanabban a könyvtárban szólal meg az elnyomottak panasza, a királyok bírálata, az idegen szeretete, a megbocsátás és az ellenség iránti irgalom.

Éppen a belső vita teszi lehetővé, hogy a Biblia önkritikus hagyományként is olvasható legyen. A Józsué könyvének hódításai mellett ott áll Ruth története, amelyben egy moábita nő válik Dávid ősanyjává. A papi tisztasági határok mellett a próféták azt mondják, az igazság fontosabb az áldozatnál. A nemzeti kiválasztottság mellett Jónás könyvében Isten megszánja Ninivét, Izrael ellenségének városát.

Jób könyve megtagadja az egyszerű magyarázatot, hogy minden szenvedés bűn büntetése. Barátai kegyes tételeket ismételnek, Jób azonban tiltakozik ártatlansága mellett. Isten válasza nem oldja meg teljesen a problémát, de a könyv teret ad a panasznak és a vitának. A szent szövegben helyet kap az Isten ellen emelt per.

A Prédikátor még radikálisabban kételkedik. Minden hiábavalóság, nem biztos, hogy az igaz ember jobb sorsot kap, az ember és az állat ugyanoda jut. A hagyomány mégsem zárta ki. A Biblia nemcsak bizonyosságokat, hanem a hit határán megszólaló szkepszist is megőrizte.

Az Énekek éneke Isten nevét alig vagy egyáltalán nem használja, mégis a kánon része lett. A szerelmesek testéről, illatáról és vágyáról szól. A későbbi allegória vallási értelmet adott neki, de a testi szerelem költészete nem tűnt el. A Biblia sokkal emberibb könyv annál, mint amit erkölcsi kivonatai sugallnak.

A történeti kutatás sem egyszerűen „megcáfolta” a Szentírást. Megmutatta, hol túlzó a királyság képe, honnan származhat a vízözön története, miként alakult a

monoteizmus, és hogyan szerkesztették az evangéliumokat. Ezzel a Biblia nem lett érdektelenebb. A szöveg mögött megjelentek a száműzött papok, városi gyülekezetek, másolók és vitázó közösségek.

Friedrich Nietzsche „hamisítás” művének nevezte a Biblia jelentős részét, elsősorban azért, mert a papok erkölcsi hatalmát látta benne. Ő maga klasszika-filológusként pontosan tudta, mennyire összetett a szövegek fejlődése. Goethe egyszerre nevezte a Bibliát történelmileg veszélyes könyvnek és csodálta eredetiségét, sokféleségét, mérhetetlenségét. Bertolt Brecht, aki nem volt hívő, arra a kérdésre, melyik könyv hatott rá legjobban, a Bibliát nevezte meg.

A Szentírás politikai felhasználása továbbra is kettős. Igazoltak vele királyi hatalmat, gyarmatosítást, rabszolgaságot és háborút. Ugyanakkor bibliai nyelvből merített a rabszolgapfelszabadítás, a polgárjogi mozgalom, a békeaktivizmus és a szegények teológiája. Mózes története a szabadság himnusza lett, Ámosz mondatai társadalmi igazságosságot követeltek, az Exodus spirituáléi reményt adtak az amerikai rabszolgáknak.

A könyv veszélye részben abból ered, hogy mondatai rendkívüli tekintélyt kaphatnak. Egy kiragadott verssel könnyű elhallgattatni a másikat. A felelős olvasás ezért nem kerülheti meg a történeti környezetet, a műfajt és az ellenkező hangokat. A Biblia nem használati utasítás, amelyben minden kérdésre egyetlen rövid válasz található.

A digitális keresés korában különösen könnyű kulcsszavakra vadászni és elveszíteni az összefüggést. A versszámok hasznos tájékozódási eszközök, de eredetileg nem tartoztak a szöveghez. Ha minden mondatot önálló tételként kezelünk, a történetek, érvelések és költői ívek szétesnek. A Biblia könyveket tartalmaz, nem idézetgyűjteményt.

Miért olvassuk tehát ma? Hívó számára azért, mert Isten szavát keresi benne. Nem hívó számára azért, mert a zsidó-keresztény világ egyik legnagyobb kulturális archívuma. Történetei megmutatják, hogyan gondolkodtak az emberek hatalomról, bűnről, szenvedésről, szerelemről, törvényről és reményről. Az olvasó gyakran nem választ, hanem kérdést kap.

A Biblia maradandósága nem hibátlanságában rejlik. Abban rejlik, hogy több mint ezer év különböző hangjait őrizte meg, majd újabb két évezred értelmezése rakódott rá. Egyszerre idegen és ismerős. Olyan régi világot nyit meg, amelyben állatáldozat, királyság és prófécia természetes volt, mégis olyan emberi helyzeteket ábrázol, amelyek ma is felismerhetők: testvérféltékenységet, menekülést, hatalmi visszaélést, gyászt, szerelmet, árulást és megbocsátást.

A 2014-es Spiegel Geschichte tematikus száma azért tudott egy egész magazint megtölteni a Bibliával, mert a téma nem merül ki a vallástörténetben. Régészet, irodalom, politika, nyelvészet, művészet és mindennapi élet találkozik benne. Minden közismert történet mögött újabb, kevésbé ismert történet rejtőzik: az alma, amely nincs a szövegben; a vízözön előtti bárka; a szarvakat kapó Mózes; a háromszor elszundító

qumráni közösségi tag; a névtelen evangélisták; a gyermek Máriáról szóló apokrif legendák; Pál, akit halottnak hittek a megkövezés után; Jeromos fordítási hibája, amely márványba merevedett.

A könyvek könyve ezért nem zárul le. Minden fordítás, régészeti lelet és új olvasói nemzedék ismét megnyitja. Nem biztos, hogy az olvasó ugyanazzal a hittel teszi le, amellyel felvette. Az viszont valószínű, hogy nehezebben fogja egyszerű, egyszínű könyvnek látni. A Biblia ereje éppen a sokféleségében van: szent hagyomány és emberi dokumentum, törvény és költészet, emlékezet és újraértelmezés egyszerre.

UTÓSZÓ

A Biblia története nem ér véget az utolsó lapon. A kánon lezárása után kezdődött igazán nagy utóélete. Zsidó és keresztény magyarázók minden szót új összefüggésekbe helyeztek, fordítók új nyelveken teremtették meg, művészek arcot adtak szereplőinek, politikusok és lázadók pedig saját ügyeikhez kapcsolták.

A történeti megközelítés nem veszi el a szövegek méltóságát. Inkább láthatóvá teszi, milyen törekeny úton jutottak el hozzánk. Háborúk, száműzetések, könyvégetések, hibás másolatok és felekezeti harcok között maradtak fenn. Névtelen írnokok, szerzetesek, zsidó tudósok, üldözött fordítók és nyomdászok munkája kellett ahhoz, hogy ma egyetlen mozdulattal megnyithassuk őket.

Az olvasónak nem kell minden történetet szó szerint elfogadnia ahhoz, hogy komolyan vegye. A mítosz nem egyszerűen hazugság, hanem közösségi önértelmezés. A legenda nem feltétlenül üres kitalálás, hanem történeti emlékmag és későbbi remény találkozása. A kritika pedig nem feltétlenül rombolás, hanem annak megértése, hogyan és miért mondtak el egy történetet.

A Biblia sokszor kényelmetlen könyv. Nemcsak az idegen világ miatt, hanem mert saját erkölcsi biztonságunkat is megzavarja. A hősokeket bűnősként, a kívülállókat példaként, az igazakat kétkedőként mutatja. Nem engedi, hogy a jók és rosszak egyszerűen szétváljanak.

Talán ezért maradt eleven. Az ember újra meg újra visszatér azokhoz a történetekhez, amelyek nem fogynak el egyetlen magyarázatban. A teremtés, a kivonulás, a prófétai tiltakozás, a keresztség és a feltámadás képei minden korban új kérdéseket kapnak. A Biblia nemcsak válaszokat hagyott ránk, hanem a kérdezés nyelvét is.

FÜGGELÉK: TIZENHÁROM MEGLEPŐ TÖRTÉNET ÉS RÉSZLET

1. A tiltott gyümölcs nem alma

A nyugati művészet egyik legmakacsabb képe Éva kezében az alma. A Genesis azonban csak a jó és rossz tudásának fájáról és annak gyümölcséről beszél. Nem nevezi meg a fajtát. Az alma későbbi kulturális találmány, amelyhez a latin malum szó kettős jelentése is hozzájárulhatott: rossz és alma. A bibliai történeteket gyakran nem maga a szöveg, hanem festmények, prédikációk és gyermekkönyvek alakjában ismerjük.

2. Hágár az, aki nevet ad Istennek

Hágár egyiptomi szolgáló, akit Sára ad Ábrahámnak, majd terhessége miatt megaláz. A pusztába menekülő nővel angyal találkozik. Hágár úgy nevezi meg az Istent, mint „aki lát engem”. Különös fordulat: a kiválasztott család peremére szorított idegen nő kap személyes istenélményt, és ő fogalmaz nevet az őt megszólító jelenletre. Története emlékeztet arra, hogy a Biblia nagy ígéretei mellett az eltaszítottak hangja is fennmaradt.

3. Jákob nem imádkozik, hanem birkózik

Jákob a testvérével való találkozás előtti éjszakán egy ismeretlen férfival küzd hajnalig. Ellenfele egyszerre tűnik

embernek, angyalnak és isteni lénynek. Jákob megsérül, mégsem engedi el, amíg áldást nem kap. Ekkor kapja az Izrael nevet. A történet a hit szokatlan képét adja: az ember nemcsak meghajol Isten előtt, hanem kapaszkodik belé, vitatkozik és sebet visz magával a találkozásból.

4. Cippóra menti meg Mózes

Az Exodus egyik legrövidebb és leghomályosabb epizódjában Isten útközben rátámad Mózesre, és meg akarja ölni. Cippóra ekkor kőkéssel körülmetéli fiukat, a levágott bőrt Mózes lábához érinti, és „véres vőlegénynek” nevezi. Ezután a veszély elmúlik. A jelenet magyarázat nélkül áll, és valószínűleg nagyon régi rítus emlékét őrzi. A nagy törvényadó életét idegen származású felesége menti meg egy olyan szertartással, amely később a szövetség központi jele lesz.

5. Bálám szamara többet lát a prófétánál

Bálámot azért hívják, hogyátkozza meg Izraelt. Útközben az Úr angyala áll elé kivont karddal, de a próféta nem látja. Szamara viszont igen, ezért letér az útról, falhoz szorítja gazdája lábát, majd lefekszik. Bálám háromszor megveri. Ekkor az állat megszólal, és számon kéri bánásmódját. A történet komikus és teológiai egyszerre: a híres látó vak, az oktalannak tartott állat pedig felismeri az isteni valóságot.

6. Jefte fogadalma és lánya

Jefte hadvezér fogadalmat tesz: ha győz, azt áldozza fel, aki elsőként jön elé házából. Hazatérésekor egyetlen lánya siet elé táncolva. A történet nem oldódik meg úgy, mint Izsáké; angyal nem állítja meg a kezét. A lány két hónapot kér, hogy barátnőivel elsirassa el nem élt életét, majd apja teljesíti fogadalmát. A Biblia itt nem mond világos erkölcsi ítéletet, de a jelenet a meggondolatlan vallási eskü borzalmát őrzi.

7. Míkal kineveti a táncoló királyt

Amikor Dávid a frigyládát Jeruzsálembe viszi, teljes erejéből táncol. Saul lánya, Míkal az ablakból nézi, és megveti, mert a király szerinte közönségesen mutogatta magát. A házastársi vita vallási és politikai konfliktus. Dávid úgy véli, Isten előtt alázta meg magát, Míkal viszont királyi méltóságot kér számon. A szöveg végén közli, hogy Míkalnak nem született gyermeke. Nem világos, isteni büntetésről, házassági elhidegülésről vagy dinasztikus döntésről van-e szó.

8. Abigail megállítja Dávid bosszúját

Mielőtt király lett, Dávid fegyvereseivel védelmezte egy gazdag ember, Nábál nyájait, majd ellátást kért. Nábál sértően visszautasította. Dávid dühében minden férfi megölésére indult. Nábál felesége, Abigail azonban élelemmel elé sietett, diplomatikus beszéddel lecsillapította, és emlékeztette, hogy leendő királyként nem akarhat értelmetlen vérontás terhét viselni. Abigail nemcsak családját mentette meg, hanem Dávid lelkiismeretét is. Nábál később meghalt, Dávid pedig feleségül

vette az asszonyt.

9. Elizeus és a medvék

A Királyok második könyvében fiatalok csúfolják Elizeus próféta kopaszságát. A próféta megátkozza őket, mire két nőstény medve jön elő az erdőből és negyvenkettőt széttép közülük. A jelenet gyakran kimarad a gyermekbibliákból. Magyarázói szerint a „fiatalok” lehettek ellenséges csoport tagjai, a csúfolás pedig a prófétai tekintély megtagadása. A szöveg brutalitását ez sem tünteti el. Jó példa arra, hogy a Biblia nem minden története kínál könnyen vállalható erkölcsi mintát.

10. Jónás haragszik, mert Isten irgalmas

Jónás nem azért menekül, mert fél Ninivétől. A könyv végén bevallja: attól tartott, hogy Isten megbocsát az ellenséges városnak. Prédikációjára Ninive megtér, az ítélet elmarad, Jónás pedig dühös. Isten egy gyorsan növő, majd elszáradó növényvel tanítja: ha a próféta sajnál egy árnyékot adó növényt, miért ne sajnálná ő a város sok lakóját és állatát? A történet humora a vallásos ember szűkkeblűségét leplezi le.

11. A qumráni közösség büntette az elbóbiskolást

A Holt-tengeri tekercsek egyik közösségi szabályzata aprólékosan rendelte el a tagok viselkedését. Büntetés járt a szándékos hazugságért, a másik szavába vágásért, a sértő beszédért és azért is, ha valaki egy ülésen háromszor elaludt.

A végidőt váró, magát a világosság fiainak tekintő csoport nagyon is hétköznapi fegyelmi problémákkal küzdött. Az apró szabály közelebb hozza azokat, akiket egyébként csak szigorú apokaliptikus szövegekből ismernénk.

12. Salome bába kételkedik Mária szüzességében

Jakab apokrif előevangéliuma szerint egy Salome nevű bába nem hitte el, hogy Mária a szülés után is szűz maradt. Saját kezével akart bizonyosságot szerezni, mire keze tűzben égni kezdett és elszáradt. Bűnbánata után angyal utasítására megérintette a gyermeket, és meggyógyult. A történet nem része az Újszövetségnek, mégis nagy hatással volt a Mária-tiszteletre. Megmutatja, miként töltötte ki az apokrif képzelet a kánoni szöveg hallgatását.

13. Júniából évszázadokra férfi lett

Pál a Római levél végén köszönt egy Júniának nevezett személyt, akit Andronikossal együtt kiválónak mond az apostolok között. Az ókori értelmezők nőként ismerték. Későbbi másolók és fordítók azonban a nevet férfias „Júniász” alakban adták vissza, mert nehezen fogadták el, hogy egy nő apostol lehetett. A modern szövegkutatás ismét női névként kezeli. Egyetlen hangsúly és névalak mögött az egyházi szerepekről folytatott hosszú vita rajzolódik ki.

Ezek a részletek nem mellékes furcsaságok. Arra figyelmeztetnek, hogy a Biblia gazdagabb és nyugtalanítóbb annál a néhány simára csiszolt történetnél, amelyet mindenki

ismer. A szövegekben idegen nők mentenek meg kiválasztott férfiakat, állatok látnak tisztábban prófétáknál, hősök értelmetlen bosszúra készülnek, Isten pedig néha az ellenség iránt könyörületesebb, mint saját küldötte. A könyvek könyve ott válik igazán érdekessé, ahol ellenáll a megszokott képnek.

FORRÁS- ÉS MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉS

A kézirat elsődleges kiindulópontja a Spiegel Geschichte 2014/6. számából összeállított, a szerző által rendelkezésre bocsátott szöveganyag volt. A magazin cikkei különböző műfajokat képviseltek: régészeti beszámolót, történeti portrét, szövegkritikai ismertetést és kultúrtörténeti esszét. A jelen könyv nem ezek szó szerinti fordítása és nem az eredeti lapszám cikkeinek változatlan sorrendű összefűzése. A témákat kronologikus elbeszélésbe rendezi, az ismételéseket összevonja, az egyes állításokat tágabb bibliai összefüggésbe helyezi, és önálló magyar szöveget alkot.

A bibliai nevek írásmódja a magyar köznyelvben leginkább elterjedt alakokat követi. Az évszámok és történeti rekonstrukciók többnyire hozzávetőlegesek, mert az ókori szövegek keletkezése, a történeti személyek azonosítása és a régészeti leletek értelmezése sok esetben vitatott. Ahol a könyv „kutatókról” vagy „a kutatás többségéről” beszél, ott nem végleges ítéletet, hanem jelenleg széles körben elfogadott magyarázatot közöl.

A bibliai történetek bemutatásakor a könyv megkülönbözteti a szöveg vallási jelentését és történeti bizonyíthatóságát. Az, hogy egy esemény régészetileg nem igazolható, nem jelenti automatikusan irodalmi vagy hitbeli jelentőségének hiányát. Ugyanakkor a kulturális hatás sem bizonyítja, hogy minden részlet szó szerint megtörtént. A két

nézőpont közötti feszültség nem hiba, hanem a Biblia modern olvasásának egyik legfontosabb tapasztalata.

HÁTTÉRGYÁR